Okeem pa ri Solooj riij Ch'ab'al

Martín Chacach
Luz Helena Hernández de Mota

Facultad de Ciencias
Jurídicas y Sociales

Instituto de Lingüística

Universidad Rafael Landívar
Guatemala, 1997

Okeem pa ri Solooj riij Ch'ab'al

Martín Chacach Cutzal
Luz Helena Hernández A. de Mota

Nikte', María Juliana Sis Iboy

Facultad de Ciencias
Jurídicas y Sociales

Instituto de Lingüística
URL

Universidad Rafael Landívar
Instituto de Lingüística
Guatemala, 1997.

Ri u'anikiil jay ri upuuk'ixik waa wuuj anaatajri maltiox cheri tob'el puaq rumaa ri Misereor

Mutza'j:	Tz'ib'anik na'oj reta'am tzijom No. 2
Le' aj:	Solooj riij Ch'ab'al No. 1
Terneb'em:	Achi No. 2
Ri x'anaw re:	Martín Chacach Cutzal, Luz Helena Hernández de Mota
Ajuwach re mutza'j:	Guillermina Herrera Peña
Yij'b'aneel:	Anabella Giracca de Castellanos
Taqon upuuk'ixik:	Ana María Palma
Tz'ib'aneel pa qach'ab'al:	María Juliana Sis Iboy
K'exwaneel:	Erick González

CHOLOB'AL

• Ch'upa'j

RATZ'IYAAQ RI SOLOOJ RIIJ CH'AB'AL

A. ¿Sa' ri tzijonik?

Ri tzijonik e la kajawax chaqe re kaqatzijoj ri qana'ooj, ri qachomanik, ri qana'onik chi ke ri qatzqachaaq'. E ma na xew ta uchaak wa' ma kajawax chaqe re kaqanuk' k'aak' na'ooj, re kaqachomaaj riij juna b'ano'n, juna na'ooj; kajawax chaqe re kaqanuk' ronojee janipa ri k'o pa qak'asleem, re kaqakemaj ri qab'iniik silab'iik. E k'o jujuun awaj ketzijon chi kiwach, e ma na junaam taj pa cha' ri kaki'an ri tikaweex. Ri awaj ri ke xaa ka'ib' oxib' uwach ri kakitzijoj chi kiwach, cha' ta ri' kakitzijoj chi kiwach we k'o xkam chi ke, kakitzijoj chi kiwach pa kariqitaj wi ri kiwaa, pu we k'o kaxib'ixo'n ke, we k'o kaya'ow k'axk'olaal chi ke; xuqu kakitzijoj chi kiwach pa k'o wi ri kochoo ri ke, pa utz keb'apon wi, pa na utz ta keb'apon wi. Xew ri' kakitzijoj chi kiwach. Cha' ta ri tikaweex ri ke na xew ta la' kakitzijoj chi kiwach, k'i ri kakitzijoj chi kiwach; na xew ta ketzijon chi kiwach, xuqu k'o kakina'ojiij, kakichomaaj riij ri kib'iniik silab'iik, kakich'ob' raqan ri kik'asleem, kakinuk' ronojee ri k'o kuuk', ronojee ri k'o chi uwachuleew. Kaki'an ronojee wa' rumaa ma ketzijon chi kiwach.

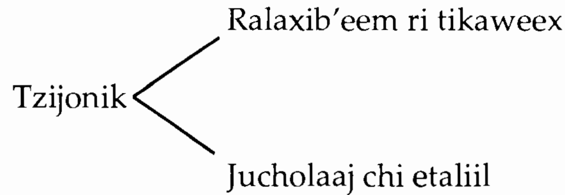

Ri tikaweex ri re na utukeel taj k'olik; e k'o rachb'iil, k'o ukomoon, rumaa ri' chi rajawaxiik katzijon kuuk' ri rachb'iil, kuuk' ri ratzuchaaq'. E chi ri' kalax juna laj ko k'o'm, rumaa ma tikaweex, xuqu rumaa ma ralaxib'eem kuriqo katzijonik, chi uch'uti'naal kujeqo kuna'ojiij katzijonik, chi kok'iil kujeqo kub'ij ronojee uwach ch'a'teem yey kujeqo kach'a't kuuk' ri e k'o ruuk'. Chi kok'iil kujeqo kub'ij janipa ri karilo, xuqu kub'ij sa' ri kuna'o, sa' ri karaaj, sa' ri kurayij. E chi ri' kub'ij ri laj ko k'o'm sa' ri karaaj kub'ij, laj e kusilab'isaaj ri rulewaal, laj e kuqoch'och'eej ri upalaj, pu katze'tzot ri upalaj, pu kub'ij ka'iib' oxib' ch'a'teem. Pu laj kub'ij ruuk' juna k'exwaach ku'an chi uwach juna wuuj, laj ruuk' juna sa'ch kutz'aq ruuk' xoq'o'l. Ruuk' ronojee wa' katzijon wi ri laj ko k'o'm.

Konojee ri tikaweex, e chi ri' kakaaj ketzijonik, e kakikoj ri ch'a'teem. Tob' e k'o jujuun xaa e me't koq, na kech'aw taj, ri ke na kakikoj ta ri ch'a'teem. Wa' wa tikaweex, tob' na kech'aw taj, kakib'ij sa' ri kakaaj kakib'ij ruuk' ri kiq'ab', ruuk' ri kulewaal, ruuk' ri kipalaj. We kakisilab'isaaj ri kulewaal, ruuk' la' k'o kakib'ij, e kich'a'teem ri' ri ke. Ri me'taab' kech'awik, kakib'ij sa' ri kakakaaj kakib'ij tob' na kech'aw taj. Konojee k'o kaqab'ij e chi ri' kaqasilab'isaaj ri qulewaal, tob' na kojch'aw taj. Cha' ta ri', we xqalaq'apuuj juna tikaweex, rumaa la kaqalaq'apuuj ri re kareta'maaj chi k'ax kaqana'o; we xqak'am uq'ab' junoq, kojtajin chi uya'iik rutziil uwach ri' tob' na kojch'aw taj. K'o taq laaj na chi rajawaxiik taj kojch'awik, xuqu na chi rajawaxiik taj kaqasilab'isaaj ri qulewaal re kaqab'ij sa' ri kaqab'ij, ma utz kaqa'an k'exwaach chi uwach juna wuuj, chi uwach juna ab'aj, ruuk' la' la k'exwaach utz kaqab'ij xaa sa' ri kaqaaj, yey ri tikaweex utz kakilo, utz kakichapo. Juna tz'ajaneel kuch'ob'o sa' ri kutz'ajo, ruuk' la' kub'ij sa' ri karaaj. Juna ajkeem ku'an chi uwach ri ukeem ronojee uwach yo'k, ruuk' ri yo'k kub'ij sa' ri ub'iniik usilab'iik ri utinamit.

Ruuk' k'u ri qulewaal, ri k'exwaach, ri ch'a'teem kaqab'ij sa' ri kaqaaj kaqab'ij, ruuk' kojch'a't wii, rumaa ri' ronojee wa' **tzijonik**; je la' ri ub'i'. Je k'u la' ri' ri tzijonik ralaxib'eem ri tikaweex. Ri

tzijonik e **jucholaaj** chi etaliil k'o kub'ij yey kajawax chaqe re kaqab'ij sa' ri kaqach'ob'o, sa' ri kaqachomaaj.

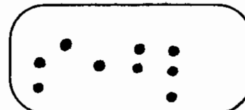
Wa jucholaaj chi etaliil kajawax chaqe re kojtzijonik, junaam ruuk' pa cha' ri jucholaaj chi ub'i taq qe kaqajawax chaqe re kojuxlab'ik, pu re kab'in ri qakik'eel pa taq ri qib'ich'iil. Konojee k'u ri etaliil junaam kechakunik, kakito' kiib', junaam ri kichaak. K'o k'u ri choloy tziij cha' utz chi kijujunaal kaki'ano sa' ri chi rajawaxiik kaki'ano. Cha' ta ri' ri ub'i taq ri kaya'ow quxlaab' e k'i, k'o ri qatza'm pa kok wi ub'i ri teew, k'o ri qachorot pa kek'ow wi la teew, k'o ri b'olxa pa kopon wi la teew, yey na xew ta la', e k'i ri e k'olik, junwi taq ri kib'i', e ma xaa juun uwach ri kichaak, ya'ooj quxlaab' ri kichaak. Jalajuj taq ri kipataan, e ma ronojee janipa ri kaki'ano chi rajawaxiik che ri quxlaab'. We na e jinta ri ke na jinta quxlaab' ri'. Je la' u'anoom la jucholaaj chi etaliil kajawax chaqe re kojtzijonik. We na e jintaj, na utz ta ri' kaqab'i'ij sa' ri kaqachomaaj, sa' ri kaqach'ob'o; na utz taj kaqanuk' riij k'aak' na'ooj. Na utz ta ri' kojtzijonik. E chi ri' kaqacha' jun etaliil re kojtzijonik, na xaa ta toob', ma ronojee ri etaliil kicholoom kiib', kinuk'uum kiib'. K'o q'atab'al tziij nuk'uyuum ke. Chqak'ama pe' qana'ooj chi riij wa jun k'amb'al na'ooj:

- K'o jun achii je wa' kub'ij: "kar ri in iwiir xintij".

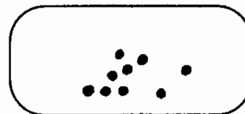
We e la' xtaa laa, laj na kamaj ta laa usuuk' yey kach'ob'ob'eej laa sa' na wi la karaaj kub'ij, e ma na kamaj ta laa usuuk. Taq la ch'a'teem **kar, ri in, iwiir** yey **xintij**, na xaq ta toob' kaya' wi, chi rajawaxiik kanuk'ik, kacholik, cha' utz katatajik sa' la kaqaaj

kaqab'ij. Konojee ri tikaweex keta'aam la qach'a'teem keta'aam chi utz je wa' kab'i'xik: *Xintij kar ri in iwiir*, pu *Kar xintij ri in iwiir*, pu *Iwiir xintij kar ri in*, pu *Ri in iwiir xintij kar.* We je wa' xqa'an chi ucholiik, chi unuk'iik ri ch'a'teem, q'alaaj ri' sa' ri kaqab'ij. K'o k'u usuuk' sa' ri ucholiik taq ri ch'a'teem, na utz taj xaqi toob' ka'an che, rumaa ri' k'o choloy tziij, e kab'i'n re pa chi ke ri nab'ee tziij, pa chi ke ri uka'm, pa chi ke ri uroox, cha' utz katatajik sa' ri kaqab'ij.

Xuqu utz kaqak'am qana'ooj chi riij taq ri t'ob'ot'aq katz'ib'ax chi uwach wuuj ke ri tikaweex e pootz'. Taq ri' ri t'ob'ot'aq xaq ta xaa sa' ri ka'an che, k'o uchola'j, cha' utz ri pootz' kumaj usuuk' sa' ri kub'ij, we na jinta uchola'j, ri pootz' na kumaj ta usuuk' ri'. Ri re xaa kumalama' ri uq'ab' pa kiwi' ri t'ob'ot'aq, e ri' xreta'maaj sa' ri kub'ij:

Chqak'ama pe' qana'ooj chi riij wa' ri ri':

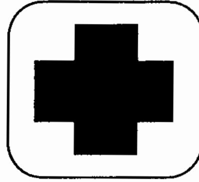
We xuna' ri pootz' ri re kareta'maaj chi ri nab'ee "**q'iij**" kacha', cha' ta ri uka'm na jinta kub'ij.

•• ¿Sa' nawi ri' we xapon laa pa k'o wi ri jaa re kunanik yey ka'il laa wa jun etaliil:

Laj na waraa ta chi k'o wi la jaa re kunanik, laj kacha laa. Pu laj waraa xkikoj juna jaa re xajaweem, laj kachaa laa. Kasach na'ooj laa, rumaa ma la etaliil k'o che la jaa, na e ta la etaliil re juna jaa re kunanik. Waraa chi qaxo'n qeta'aam chik pa chi ke ri etaliil kok che juna jaa pa ka'an wi kunanik; e wa' wa juun:

E chi ri' ka'il laa wa' wa jun etaliil, kab'ij laa chi chi ri' k'o jun jaa re kunanik, ma e eta'aam la ri'. Chi ri' k'ut kaqil wi chi xaq ta toob' etaliil kok chi ke taq ri jaa, ma k'o chi ri etaliil eta'amital chi uwach kumaa konojee ri tikaweex.

Ri tikaweex re jun tinamit chi rajawaxiik k'o kich'aweem chi kiwach cha' utz kech'a'tik, cha' utz kejeqi' junaam, cha' utz kechakun junaam (López, 1988:21).

Je k'u la' ri', ri tinamit uch'ob'oom uk'iyaal etaliil jalajuj taq ri kichaak, jalajuj taq ri kakib'ij. Ri ke kicholoom chi riij sa' ri unuk'iik ki'anoom, sa' ucholiik ronojee taq ri etaliil. Ronojee taq ri etaliil jalajuj taq ri kub'ij chi jujunaal tinamit, na junaam taj, rumaa ma ri tikaweex kitzukuum ri etaliil yey kiya'oom jun uchaak upataan, xkitzukuj ma chi rajawaxiik chi ke, e ma na keta'aam taj we jumuutz tikaweex chik, junaam ri etaliil kitzukuum xuqu na keta'aam taj we junaam kach'awik. Konojee ri tikaweex e k'o pa jun komoom, chi rajawaxiik kaketa'maaj uwach taq ri etaliil tzukutal rumaa ri komoom, chi rajawaxiik kareta'maaj sa' ri kub'ij, cha' utz reta'aam janipa utz ke'uchapib'eej xuqu reta'aam sa' ri karaaj kub'ij ruuk'.

Cha' utz kaqamaj usuuk' sa' la kojtajin chi ub'i'xikiil, utz kaqakoj wa jun k'amb'al na'ooj: cha' ta ri' pa ri qakomoon ri oj, we xqelisaaj ulo ri qaaq' che juna tikaweex, ruuk' la' kaqak'utu chi itzeel kaqil la' la tikaweex. Pa junchik komoon, we xki'an la', ruuk' la' kakik'utu chi qus kakil la' la tikaweex je la' kaki'an che. Ka'iil laa, na junaam ta ri kub'ij pa ri qakomoon ri oj yey pa ri junchik komoon.

Qeta'aam chi k'u ri' chi:

Ri tzijonik e jucholaaj chi etaliil kajawax chaqe re kaqab'ij sa' ri kaqaaj, sa' ri kaqach'ob'o, sa' ri kaqachomaaj. Kajawax chaqe re kaqanuk' k'aak' na'ooj. Qeta'aam chi k'o taq choloy tziij re kub'ij chaqe sa' taq ri etaliil kakojik yey sa' kach'awik. Ruuk' taq wa' wa etaliil kojch'a't chi qawach yey kaqaya ri qana'ooj chi ke taq ri tikaweex.

AA. Jun uwach tzijonik e ri Ch'a'teem

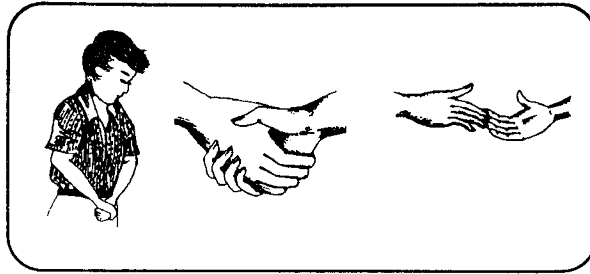
K'i uwach ri tzijonik, e chi riij pa chi ke ri etaliil kakojik.

• K'o tzijonik kaqa'ano e chi ri' kaqasilab'isaaj ri qulewaal. E ri' wa' wa tzijonik ruuk' ri qulewaal.

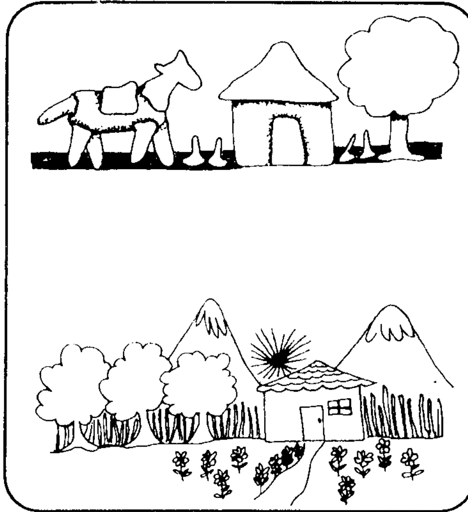
•• Ri tzijonik ruuk' ri k'exwaach. Ri etaliil kojtzijon ruuk' wa' e ri kaqa'an chi uwach juna wuuj, ri kaqatz'aj uwach, ri kaqa'an ruuk' xoq'o'l, ri kaqa'an chi uwach keem, ri wachib'al, ri kat'is chi uwach k'uul, ri etaliil k'o pa taq b'ee.

••• Yey ri junchik uwach tzijonik e ri kaqa'ano e chi ri' kojch'a'tik; ruuk' wa' e kaqakoj ri ch'a'teem e chi ri' kojch'a'tik, pu e chi ri' kojtz'ib'anik.

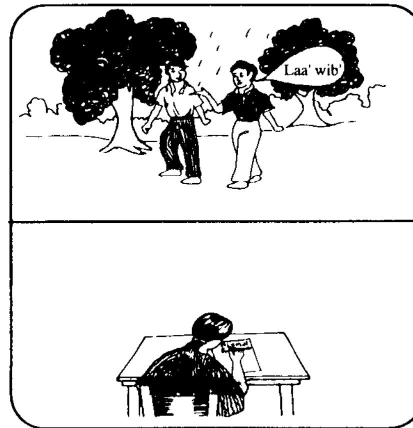
•••• K'o jujuun tzijonik chik, pa cha' ri b'iix, ri tziij re ri ajilab'al, ri tziij re ri kematz'iib'.

Tzijonik ruuk' qulewaal

Tzijonik ruuk' k'exwaach

Tzijonik ruuk' ch'a'teem

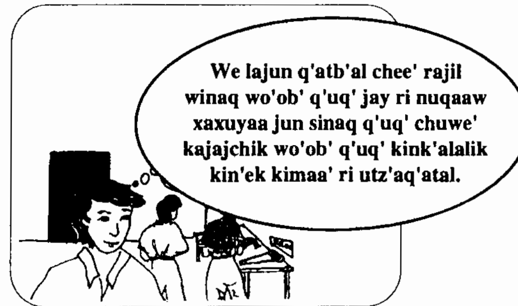
Nab'ee wachib'al: jalajuj taq uwach tzijonik ku'an ri tikaweex.

Ri ch'a'teem e tzijonik lik kakikoj ri tikaweex chi uwachuleew re ketzijon chi kiwach, e kakikoj ri' ronojee q'iij. Rumaa wa' lik niim uq'iij yey e wa' wa ka'anow junwi chaqe kuuk' ri awaj. Jinta juna uwach awaj kukoj ri ch'a'teem re kach'a't kuuk' ri rachb'i'iil.

Ri ch'a'teem kach'a'tib'exik yey katz'ib'axik e la' la tzijonik ruuk' ch'a'teem. Ri ch'a'teem, toob' xaa kab'i'xik, toob' tz'ib'aam, e "kachapib'aal" la' re kojtzijon kuuk' ri qatzqachaaq'.

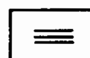
Kajawax ri ch'a'teem chaqe re kojtzijon kuuk' ri qatzqachaaq', re kaqab'ij sa' ri kaqana'o, sa' ri kaqaaj.

Kajawax ri ch'a'teem chaqe re kojch'ob'onik.

Kajawax ri ch'a'teem chaqe re kaqajach upaa ri k'o chi qanaqaaj, re kaqanuk'u, re kaqa'an chi mutza'j ronojee janipa ri k'o chi qanaqaaj.

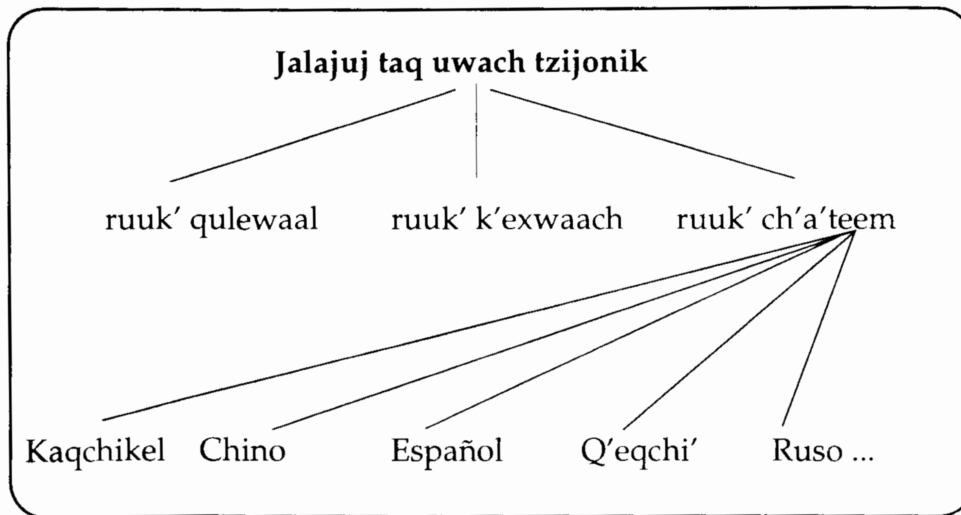

Ukaab' wachib'al: Ri jucholaaj chi etaliil e "qachapib'al" la' re kojtzijonik.

Ri ch'a'teem kach'a'tib'exik lik kajawax chaqe re kojtzijon kuuk' ri qatzqachaaq', rumaa ri' e lik kaqachapib'eej wa' chi uwach ri ch'a'teem tz'ib'aam. K'i uchaak sa' ub'ee e lik kaqakoj ri ch'a'tib'eem:

- • Nab'ee kaqamajo kojch'a'tik chi uwach la kojtz'ib'anik.
- •• Ri ch'a'teem kach'a'tib'exik lik ojeer taan winaqirinaq ulo chi uwach ri ch'a'teem katz'ib'axik. Ri ojeer uwachuleew xew kach'a'tib'eex ri ch'a'teem, na katz'ib'ax taj, la' la tz'ib'anik k'aak' winaqirinaq.
- ••• E chi ri' kojtz'ib'anik, e kaqatz'ib'aaj la kaqach'a'tib'eej, rumaa ri' e nab'ee la ch'a'tib'eem.
- •••• E chi ri' kojtz'ib'anik, na ronojee ta ri ch'a'teem kaqatz'ib'aaj, ma ri ch'a'teem jalajuj taq uwach.

Na qonojee ta la oj tikaweex junaam ri qach'a'teem, na junaam ta ri kaqab'ij e chi ri' kaqaq'alajisaaj sa' ri kaqach'ob'o, xuqu na junaam ta utz'ib'axiik kaqa'ano. ¿Sa' ub'ee ri' wa'? E ub'ee ri' ma ronojee uwach ri tzijonik xew kajawax chi ke ri tikaweex e chi ri' pa mutza'j e k'olik, ma e chi ri' ri' chi rajawaxiik chi ke kech'a't chi kiwach. Chi kijujunaal mutza'j chi tikaweex, jalajuj ri kich'a'teem, rumaa ri' chi kijujunaal taq ri tinamit e k'o chi uwachuleew, junwi taq kech'a'tik.

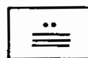

Roox wachib'al: Ronojee taq ri ch'ab'al kach'a'tib'ex chi uwachuleew jalajuj taq uwach ch'a'teem yey ri ch'a'teem e jun uwach tzijonik.

E k'o uk'iyaal ch'ab'al chi uwachuleew na jinta kicholtz'iib', e ma utz kakiwinaqirisaaj we kakaaj. Ri tz'ib'anik xaa kawinaqirisaxiik we ri jumuutz tikaweex kakina'o chi kajawax chi ke, we na chi rajawaxiik ta chi ke, na chi rajawaxiik taj kakiwinaqirisaaj. E k'o tikaweex kakib'ij chi ri ch'ab'al na jinta ucholtz'iib' na junaam ta kuuk' ri k'o kicholtz'iib', ma ri ketz'ib'axik tz'aqaat kiwach, na cha' ta ri na ketz'ib'ax taj kecha'. Na je ta la' u'anoom. Konojee ri ch'ab'al junaam ki'anoom, toob' ketz'ib'axik, toob' na ketz'ib'ax taj. Laj wo'oob' mil ri ch'ab'al k'o chi uwachuleew, yey laj xaa jun mil ruuk' nik'aaj ko ri ketz'ib'axik. Waraa Iximuleew, oxib' ukak'aal ri ch'ab'al k'olik, yey xew la ch'ab'al garífuna ub'i' na jinta ucholtz'iib' k'isital uchomaxiik.

B'. Sa' ri tzijonik yey sa' ri ch'ab'al

Qeta'aam chik chi ri tzijonik kalaxib'eem ri tikaweex; ri

tzijonik e jucholaaj etaliil kajawax che ri tikaweex re kub'ij sa' ri karaaj kub'ij. Na xew ta ri ch'ab'al kakikoj ri tikaweex e chi ri' ketzijonik, ri tzijonik k'i uwach, k'o tzijonik kaqa'an ruuk' ri qulewaal, k'o kaqa'an ruuk' ri k'exwaach. E ma e ri ch'ab'al ri lik nim kakikoj ri tikaweex e chi ri' ketzijonik, e lik chi rajawaxiik wa'.

E. ¿Sa' ri ch'ab'al?

Ri Ch'ab'al jucholaaj chi etaliil, tz'ib'aam pu kach'a'tib'exik kajawax chi ke jumutzaaj tikaweex re ketzijon chi kiwach. Wa' wa ch'ab'al k'o choloy tziij nuk'uyuum re. Konojee ri tikaweex keta'aam sa' taq wa' wa choloy tziij yey kuk'ul kik'u'x.

Konojee ri ak'alaab' kakimaj ri ch'ab'al chi kich'uti'naal, toob' saq, toob' q'eeq, toob' aj chi qawach, toob' mu's. La' la kamaaj jun ch'ab'al pu uk'iyaal ch'ab'al, ralaxib'eem lo ri tikaweex. Ri oj kaqamajo sa' ri ch'ab'al kak'un chi qawach; chi qach'uti'naal kaqamaj uloq, toob' la kak'ut chi qawach na e ta kich'ab'al ri qati' qamaam, ri oj kaqamajo. Jun laj ko ak'aa, tob' aj chi qawach, tob' aj naj, e ma we xk'ut ri kaxtila che, e kumaj ri'.

E chi ri' kaqamaj jun ch'a'teem, kaqamaj jucholaaj chi etaliil. Ronojee la' la etaliil e nuk'uum, e choloom, yey je la' pa cha' ri u'anoom kuk'ul kik'u'x ri tikaweex. Rumaa ma ronojee ri etaliil kuk'ul kik'u'x ri tikaweex yey keta'aam uwach ronojee, rumaa la' kaqata qiib' e chi ri' kojch'a'tik.

- **Pa chi ke taq ri choloy tziij kunuk' ri ch'ab'al**

Jun ch'ab'al e jucholaaj chi etaliil e nuk'utalik, jalajuj taq kinuk'iik anitalik, e chi riij sa' ri kub'ij ri choloy tziij kanuk'uw re, ruuk' wa' kab'i'xik sa' ri karaaj juun. Jalajuj taq kinuk'iik ri ch'ab'al anitalik, e chi riij china taq ri tikaweex kech'a'tib'en re. Ri unuk'iik jun ch'ab'al junaam ruuk' jun jaa anitalik.

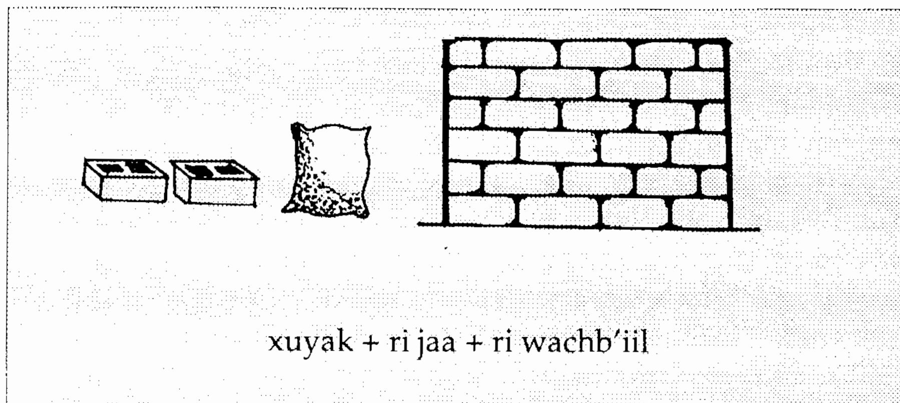
Konojee ri jaa junaam ri kichaak, junaam ri kiyakiik. E ma na junaam ta ri kojotal che, na junaam ta ri u'aniik, na junaam ta ri katzu'nik. Ri jaa chi rajawaxiik ka'an upaa raqan, chi rajawaxiik kach'uq ri riij, chi rajawaxiik kakoj uwi' cha' utz kak'oji' pa mu'j ronojee janipa ri kaya' chi upaa. Je la' ki'anoom la ch'ab'al, junaam e choloom, toob' junwi kicholiik anitalik; junwi kicholiik ri ch'a'teem anoom chi jujunaal ch'ab'al. Konojee ri ch'ab'al kakinuk' ri ch'a'teem re kakib'ij sa' ri kakaaj. Pa taq ronojee ri ch'ab'al utz kab'i'xik sa' ri anital chik, ri ek'owinaq chik, utz ka'an tz'onob'enik, utz ka'an taqanik. Jalajuj taq kiwach ri ch'ab'al. Cha' ta ri', pa kaxtila utz kelisax ri b'anoneel e chi ri' kab'i'xik sa' ri xu'ano; utz kab'i'xik: "Están en el mercado"; na chi rajawaxiik taj kab'i'xik: "Ellos están en el mercado". Utz je wa' kab'i'x pa kaxtila, xuqu utz je la' kab'i'x pa ka'iib' oxib' ch'ab'al chik, e ma na pa ronojee ta ch'ab'al utz je la' kab'i'xik. Cha' ta ri', pa ri ch'ab'al inglés ub'i', na utz ta je wa' kab'i'xik: "Are at the market place" (ee k'o pa kayib'al); chi rajawaxik je wa' kab'i'xik: "They are at the market place" (ri ke e k'o pa k'ayib'al). Na utz ta kab'i'x la nab'ee rumaa ma pa wa' wa ch'ab'al chi rajawaxiik kab'i'x ri b'anoneel.

Jalajuj taq kib'aniik ri jaa, e ma utz keyijb'axik, utz kek'ojoxik, e chi riij sa' ri k'ax che. E chi ri' keyijb'axik, na xaq ta toob' ka'an che. K'o jaa je taq wa' anital che:

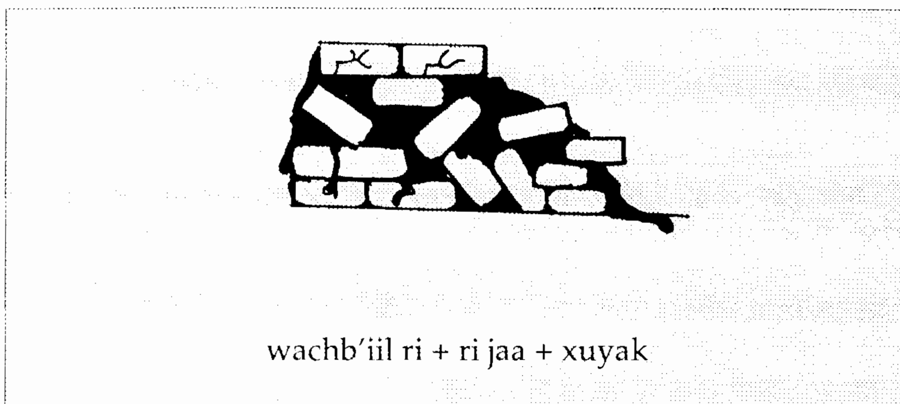
- xaan, tani, xoot
- tz'alam, aaj, k'im
- chaq'isaam uleew, ch'iich', xoot

Jun jaa na xaq ta e la' kayakik, k'o usuuk'; je la' cha' jun ch'a'teem, na xaq ta je la' kach'a'tib'exik. Cha' utz kunak' riib' ka'ib'a xaan, chi rajawaxiik kok xoq'o'l chi uxo'l. Na utz ta kanak' ruuk' chee', na utz ta kanak' ruuk' kaach'. Xuqu ri xaan kokik, na xaa ta e la' katz'ajalo'x ub'i, na utz taj katak'ab'ax juun, kakotz'ob'ax junchik; ronojee kacholik, kanuk'ik cha' utz ch'ala'l ku'ano yey choom k'u ri' ri jaa ku'ano.

xuyak + ri jaa + ri wachb'iil

wachb'iil ri + ri jaa + xuyak

Pa jun ch'ab'al k'o uk'iyaal etaliil, ronojee ri etaliil kacholiik, kanuk'ik cha' utz kaqa'an jun ch'a'teem, juchola ch'a'teem, re kaqab'ij nik'aja na'ooj, re kaqab'ij tz'aqata na'ooj. E ma chi rajawaxiik je la' ka'an chi unuk'iik pa cha' ri kakib'ij ri choloy tziij re la' la ch'ab'al. Utz kaqanuk' chi kijujunaal ri laj taq ko sa'ch k'o kich'awib'al pa qach'ab'al, (cha' ta ri': w + a + ch + b' + ii + l). Wa' wa laj taq ko sa'ch k'o kich'awib'al, e chi ri' e nuk'uum chik k'o

kakib'il. Xuqu k'o ch'aqa'taq taq ch'a'teem utz kenuk'ik cha' utz kaki'an jun ch'a'teem; (cha' ta ri': x + u + yak). Ruuk' wa' wa ch'aqa'taq taq ch'a'teem kaqa'an jun ch'a'teem (xuyak). Xuqu chi kijujunaal ch'a'teem utz kenuk'ik re kaki'an jucholaaj ch'a'teem re kab'i'x jun na'ooj (cha' ta ri': xuyak + ri + jaa + ri + wachb'iil). Xuqu utz kenuk' taq la cholaaj ch'a'teem re kab'i'x jun nimalaj na'ooj, re ka'an jun tzijonik lik nim raqan. Chk'una chi qak'u'x chi ronojee janipa ri kanuk'ik xaq ta toob' ka'an che, k'o ri choloy tziij yey e kab'i'n re sa' ri unuk'iik ka'an che, cha' utz kamajtaj usuuk' sa' ri kaqaaj kaqab'ij.

Konojee ri ch'ab'al e k'o chi uwachuleew k'o jucholaaj chi tz'ittziij kajawax chi ke re kenuk'ik cha' utz kaki'an ch'a'teem. Wa' wa tz'ittziij utz kajach kipaa cha' utz kaki'an jalajuj taq ch'a'teem. Xuqu ri ch'a'teem utz kenuk'ik re kaki'an jucholaaj chi ch'a'teem re kab'i'x jun na'ooj.

Na konojee ta ri ch'a'teem junaam ri kich'awib'al; xuqu na konojee taj junaam ri tz'ittziij k'o kuuk'. Cha' ta ri', pa qach'ab'al ri oj oj aj chi qawach k'o taq ch'awib'al na jinta pa kaxtila xuqu na jinta pa *inglés*. K'o jujuun ch'awib'al, e chi ri' kaqab'ij, la teew kaqelisaaj uloq katak'i' joq'otaaj pa qaqul, k'a te k'u ri' k'o uchuq'ab' kel uloq. Je la' kaqa'an chi ub'i'xikiil ri /t'/ (t'uq), ri /k'/ (k'aak'), ri /q'/ (q'iij). Xuqu pa kaxtila k'o ch'awib'al na jinta pa qach'ab'al ri oj xuqu na jinta pa *inglés;* cha' ta ri' ri /ñ/ (*niño* = k'o'm).

•• Choloy tziij unuk'uum ri tinamit

"Rumaa ma ri ch'ab'al jun tinamit kakojow re re kech'a't ri tikaweex chi kiwach, k'o choloy tziij e anital kumaa ri tikaweex cha' utz kakimaj usuuk' sa' ri kakib'ij chi kiwach. Wa' wa choloy taq tziij junaam tziij kitzukuum ri tikaweex, kuk'ul kik'u'x konojee uwa ri' che konojee e kakikoj ri'" (López, 1988:23).

E chi ri' kaqach'a'tib'eej jun ch'ab'al, kaqakoj jucholaaj chi etaliil, wa' wa etaliil e taq ri ch'a'teem, ri jucholaaj chi ch'a'teem, ri

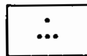
nimaq cholaaj chi ch'a'teem. Rumaa ma konojee ri tikaweex kichomaam chi e kakikoj la', kakito e chi ri' kakib'ij. Cha' ta ri', we k'o juna tikaweex kub'ij "b'antyox" pa Q'eqchi', konojee ri tikaweex kakich'a'tib'eej wa' wa ch'a'teem, keta'aam chi tiyoxinik la ku'an la juun. Konojee kinimaam chik chi je la' kakib'ij e chi ri' ketiyoxinik. Ri jalajuj taq mutza'j, junwi ri ch'a'teem kakib'ij e chi ri' ketiyoxinik, ma junwi ri kich'ob'oom chi kiwach. "Gracias" kecha pa kaxtila; "thank you" kecha pa *inglés;* "merci" kecha pa *francés.*

¿Sa' nawi ku'an ri' we ta k'o juna Q'eqchi' kub'ij chi na karaaj ta chi kub'ij "b'antyox" yey kuch'ob' junchik ch'a'teem? We kub'ij chi e chi ri' katiyoxinik, "tz'i" kacha', pu "ch'oy" kacha'; we xub'ij chi je la' ku'an che ronojee la ch'ab'al, keb'ujal konojee la ch'a'teem. ¿Sa' nawi ku'an ri'? ¿Kakinimaj nawi ri tikaweex? Xew ku'an ri' ma ri tikaweex na kakimaj ta chi usuuk' sa' la karaaj kub'ij.

Konojee ri ch'ab'al chi uwachuleew ketajin chi una'ojixik k'aak' ch'a'teem, xuqu k'o ch'a'teem kajalk'atitajik sa' ri karaaj kub'ij. Wa' wa k'aak' ch'a'teem chi kok'iil keta'max kumaa ri tikaweex, xuqu we k'o kajalk'atitajik sa' ri kub'iij, wa' chi kok'iil ka'anitajik. We xketa'maaj konojee ri tikaweex yey we xuk'ul kik'u'x janipa la k'aak' ch'a'teem kawinaqirik, k'a e chi ri' ri' utz kab'i'xik chi la' la ch'a'teem re la ch'ab'al kakich'a'tib'eej la' la komoon.

Xuqu k'o choloy tziij kab'i'n re janipa utz kach'a'tib'ex la ch'ab'al, pa kach'a'tib'ex wi yey china ruuk' kach'a'tib'ex wi; sa' uch'a'tib'exiik ka'an kuuk' chi kijujunaal ri tikaweex. Junwi kojch'a'tik we kuuk' ri qachuu qaqaaw kojch'a't wi, we kuuk' ri qachb'iil, we ruuk' juna ajchaak, pu we na qeta'aam ta uwach china ruuk' la kojch'a't wi. Kuuk' ri qachuu qaqaaw yey kuuk' ri qachb'iil nim qak'u'x kojch'a'tik, cha' ta kuuk' ri nik'aaj chik junwi ri kojch'a'tik. Qonojee qeta'aam chi we xqataq ub'i jun wuuj che juna ajwaach, che juna q'atol tziij, k'o choloy tziij re wa' yey e kab'i'n chaqe sa' u'aniik kaqa'ano. Na jinta junoq kub'ij ub'i che ri

q'atol tziij pa ri wuuj: ¿Sa' a'anoom ri at ala? kacha che. We rachb'iil, we reta'aam uwach saqiil, laj utz ri' je la' kub'ij che, yey we la wuuj kutaq ub'i che xaa re ya'b'al rutziij uwach. E ri choloy tziij kichomaam ri tinamit kab'i'n re chaqe sa' ri kaqab'ij e chi ri' kaqatz'onoj juna toq'oob', e chi ri' kaqaya rutziil uwach junoq, e chi ri' kaqatiyoxij juna toq'oob', pu e chi ri' kaqaxib'ij upaa junoq.

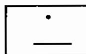

• • Ch'upa'j

RI KIB'INIIK SILAB'IIK RI MAYA' WINAQ

Ri Maya' Winaq lik kakiyak uq'iij ri qanaan juyub' taq'aaj, lik k'ax kakina'o. Ri ke xew kakaaj ri utziil chomaal chi kixo'l konojee ri k'o chi uwachuleew, chi ch'uti'q chi nima'q. E wa' wa kub'ij pa wa jun ch'ab'al pa K'iche' tz'ib'ital kan kumaa ri qati' qamaam. Wa jun ch'ab'al je wa' kub'ij:

"¡Laal Tz'aqol, B'itol! ¡Chojila laa, chojxikinaaj laa! ¡Mojya kan laa, mojoq'otaaj kan laa, laal Qanaan Qataat, laal k'o chi la' Chi Kaaj, laal k'o chi Uwachuleew, laal Uk'u'x Kaaj, laal Uk'u'x Uleew! ¡Chya'a laa chaqe ri qami'aal qalk'o'aal, ri qaxu'maniik qawachiniik, chi ub'ee q'iij, chi ub'ee saq! ¡Chsaqiroq, chpakpatoq! ¡Chya'a laa jusuk'ilaj taq b'ee, taq'ajalaj taq b'ee chaqe! ¡Chkiriqa ri utziil chomaal konojee ri tinamit yey junelik cheki'kotoq; chya'a laa jun jusuk'ilaaj k'aslemaal, chomalaj k'aslemaal chaqe! ¡Laal Juraqan, Chipikaquljay, Raxakaquljay, Chipinanawak, Raxananawak, Wok, Junjpub', Tepew, Q'uq'ukumatz, Aloom, K'ajoloom, Ixpiyakok, Ixmukane, rati't q'iij, rati't saq! ¡Chsaqiroq, chpakpatoq! (*Poopol Wuuj).*

Ka'iib' oxib' tziij chi riij ri kib'iniik silab'iik ri Maya' Winaq

Nab'ee kaqab'ij naa sa' kach'aw wa ka'iib' oxib' tziij, cha' utz na kojsach ta ruuk'.

B'iniik silab'iik re jun tinamit. Je wa' kab'i'x che ri ub'iniik usilab'iik jumutzaaj chi tikaweex. Konojee k'u ri tikaweex e k'o pa ri mutza'j, junaam taq ri kib'ano'n, junaam ri kib'iniik silab'iik (Muñoz, 1988). Kub'ij ri achi Ghidinelli (1983), chi e ronojee janipa ri b'anooj okinaq pa kijoloom, pa kanima' ri tikaweex yey e wa' wa kimajoom kaya'ow kina'ooj sa' ri usuk'upixiik ri kik'asleem kaki'ano we kakiriq k'ask'olaal. Ri achi Brown (1968), kub'ij chi e ronojee ri kina'ooj, ri kichomaniik, ri kib'anooj ri tikaweex re jun mutza'j. Ronojee wa' wa na'ooj, chomanik, b'anooj, moloom uchii', nuk'uum chi utz.

Chii', Ch'ab'al. E ronojee ri ch'a'teem kajawax che jun tinamit re katzijonik, toob' xaa ch'a'tib'eem, toob' tz'ib'aam. Rumaa ri' kab'i'xik *lengua española, francesa...*, rumaa ri kub'ij wa' wa jun ch'a'teem, utz kab'i'xik *lengua Kaqchikel, lengua K'iche', lengua Mam...* Rumaa k'u ri' wa' ri kaxtila yey ri Kaqchikel utz kab'i'l *lengua* chi ke, ma kech'a'tib'ex rumaa jun tinamit (COCADI, 1985).

Chii', Ch'ab'al. Kub'ij pa ri choltziij Larousse ub'i' chi "ee ri uch'ab'al jun tinamit, cha' ta ri' ri *idioma español*". Kub'ij pa ri wuuj chi junaam ruuk' ri tziij *lengua.*

Ralchii'. Je la' kab'i'x che ri jalajuj taq ch'a'teem kakich'a'tib'eej ri jalajuj taq mutza'j chi tikaweex re jun tinamit, e ma junaam ri ch'ab'al kakich'a'tib'eej. Rumaa ri' "ralchii'" ri ub'i', ma junaam ruuk' pa cha' raal ri ch'ab'al kakich'a'tib'eej konojee. Konojee ri ch'ab'al kech'a'tib'ex waraa Iximuleew, ri kaxtila yey

konojee ri kich'ab'al ri aj chi qawach, k'o kalchii'. Ri kaxtila kach'a'tib'ex wara Iximuleew na junaam ta ruuk' ri kach'a'tib'ex chi la' pa ri tinamit El Salvador, chi la' Venezuela, pu chi la' Argentina. Xuqu je la' ki'anoom ri qach'ab'al ri oj. Cha' ta ri', ri Kaqchikel kach'a'tib'ex San Martín Jilotepeque, Comalapa, Tecpán, pu Sololá, e raal ri jun ch'ab'al Kaqchikel ub'i'. Chk'una chi qak'u'x chi waraa Iximuleew ralchii' pu *dialecto* kecha che ri qach'ab'al ri oj oj aj chi qawach, e ma je la' kab'i'x che rumaa ma na jinta uq'iij kalaxiik ka'anik, tzaqib'al ub'i uwach uq'iij la ka'anik e chi ri' je la' kab'i'x che. E ma wa' chi rajawaxiik kasuk'upix ub'i.

Ri tikaweex kakich'ob' raqan ri kib'iniik silab'iik ri Maya' Winaq kakib'ij chi ri Maya' Amaaq' xwinaqir ulo wuquub' mil chi junaab', pu wo'oob' mil chi junaam, e chi ri' k'a majaa' kalax ri Jesús. Pa taq ri' ri q'iij kakitiko'najij chi uk'iyaal uwach k'uum, kakitik chi ri mukun yey ri iik. Pa ri wo'oob' mil chi junaab' yey ri ka'iib' mil ruuk' nik'aaj chi junaam, e chi ri' majaa' kalax ri Jesús, chi la' pa taq ri taq'aaj re ri tinamit México, q'alaaj chi lik ketiko'naj chik, k'i chi uwach ri kakitiko. Pa ri ka'iib' mil junaab' ruuk' nik'aaj, e chi ri' majaa' kalax ri Jesús, lik xnimar ri tiko'najik. Lik xyakka'n ri tiko'najik ruuk' ri uwinaqiriik ri ixiim.

Kub'ij ri achi Silvanus G. Morley (1982), chi laj e jun mil ruuk' nik'aaj junaab' wa jeqerinaq ulo utz'ib'axiik ri kib'iniik silab'iik ri Maya' Winaq. E junaab' wa' e chi ri' ri nab'ee taq Maya' tikaweex xkijeq utz'ib'axiik uwach taq ri ab'aj. Wa' wa kitz'ib'aniik xkiwinaqirisaaj oxib' q'ata'j xu'ano.

- *Preclásica:* Wa' kajeqer pa ri 1,500 junaab', e chi ri' majaa' kalax ri Jesús, k'a pa ri 317 junaab', e chi ri' alaxinaq chi ri Jesús.

•• *Clásica:* Kajeqer ulo pa ri 317 junaab' k'a pa ri 889 junaab'.

- *Postclásica:* Kajeqer pa ri 889 junaab' k'a pa ri 1697, e q'iij wa' e chi ri' ri qati' qamaam xch'ijtaj kichuq'ab' kumaa ri mu'siib'.

Ri ke lik nim ri kijuyub' taq'aaj pa e k'oji'naq wi. E k'o pa taq ri tinamit Yucatán, Campeche, Chiapas, Tabasco, Veracruz, San Luis Potosí yey Quintana Roo kib'i'; wa' wa tinamit re México. Ri kik'iyaal ri Maya' Winaq waraa' Iximuleew e k'o wi, yey e k'o chi jujuun taq mutza'j chi la' pa ri tinamit Honduras yey pa ri tinamit Belice. Ri kik'olib'al ri Maya' Winaq, pa taq ri junaab' clásico 259,000 kilómetros uwach yey raqan. Wa' wa Maya' Amaaq' lik nim ri k'olib'al xumajo, na jinta juna tinamit je wa' ri unimaal ku'ano e chi ri' k'o pa taq ri junaab' clásico kab'i'x che.

Ri Maya' Winaq ri ke xaq junaam kiwach, junaam ri kib'iniik silab'iik, junaam ri kib'ano'n, junaam ri ketiko'najik, junaam ri kitz'iib', junaam rajilaxik ri q'iij kaki'ano, junaam riliik ri ik' ch'umiil, junaam u'aniik ri kiwa'b'aal, kiqumub'aal, kichakaach. Junaam u'aniik yey unuk'iik ri kitinamit, ri kochoo, ri nimaq taq kochoo. Junaam ri kikemaniik, ri kitz'ajanik, ri uchakuxiik ri ab'aj. Konojee junaam (Morley, 1968).

Sa' kaya'ow uq'iij ralaxiik ri Maya' Amaaq'

K'o ri jun wuuj anitalik, *Declaración Universal de Derechos Humanos* ri ub'i', wa' wa wuuj xya' uq'iij ralaxiik rumaa ri jumolaaj chi tikaweex, *Asamblea General de Naciones Unidas* ri ub'i', pa ri lajuuj q'iij re ri kab'lajuuj ik' pa ri 1948 junaab'. K'o jujuun tziij pixaab' je wa' kub'ij:

Nab'ee

Konojee ri tikaweex na ximoom ta kiq'ab' kaqan keb'alaxik, junaam kiwach konojee. Konojee k'o kina'ooj, rumaa ri' chi rajawaxiik k'ax kina' kiib', kek'oji' chi utziil chomaal.

Waqiib' ukak'aal

• Konojee ri tikaweex utz kakitijoj kiib' pa juna tijob'al. Ri tijonik na tojoom taj. Janipa ri lik chi rajawaxiik che ri tikaweex kumajo, na kutoj taj re katijox che. Konojee ri tikaweex ketijox che janipa ri lik chi rajawaxiik chi ke. Ketijox konojee ri tikaweex che ronojee ri k'aak' taq na'ooj, k'aak' taq chapib'al. Konojee ri tikaweex utz keb'ok pa taq ri nimaq tijob'al.

•• Ri uchanik upataan ri tijonik e ri kunimarisaaj ri kina'ooj ri tikaweex, kuchomarisaaj ri kib'iniik silab'iik, kuk'ut uya'iik uq'iij kalasiik ri utz kichaaq'; kak'ut chi kiwach chi na jinta juna tikaweex kak'ax ub'i uwach uq'iij, xuqu na jinta junoq kaxiim uchii uqul. Kunimarisaaj ri utziil chomaal chi kixo'l taq ri tinamit, kuk'ut chi kiwach sa' kikuyiik kiib' kaki'ano, sa' umajiik kisuuk' kaki'ano. Xuqu kuya uq'iij ri kib'ano'n ri jumuutz chi tinamit kimolooom kiib', ri kechakun chi utzukuxiik ri utziil chomaal.

••• Ri chuuch qajaaw e ketzukun re sa' che ketijox wi ri kalk'o'aal xuqu e kecha'ow re pa ketijox wi.

Wuquub' ukak'aal

• Konojee ri tikaweex utz kejeqi' pa ri kikomoon yey kaki'an ke ri kib'ano'n ri mutza'j chi tikaweex pa e k'o wi, utz junaam ri kib'iniik silab'iik. Utz kakina'ojiij k'aak' utzilaj taq b'ano'n, xuqu utz kaketa'maaj janipa ri k'aak' taq na'ooj winaqirinaq chi uwachuleew.

•• Konojee ri tikaweex ke ri kichaak kipataan ki'anoom, we k'o kitz'ib'aam, we k'o kitz'ajoom, we k'o k'aak' na'ooj kina'ojiim; konojee ke, na jinta junoq kamajow chi ke, xew ta nawi we e ri ke e anayoom re.

Xuqu utz kaqakuxtaaj ri wuuj *Convención sobre los Derechos del Niño* ri ub'i'. Wa' xnimax rumaa ri molooj *Asamblea General de las Naciones Unidas* ri ub'i', pa ri juwinaq q'iij re ri julajuuj ik' re ri

1989 junaab'. Wa' wa jun wuuj lik q'alaaj je wa' kub'ij:

"... Janipa ri kab'i'x pa wa jun wuuj ke konojee ri tikaweex, na kachaa' ta kipaa, toob' junwi ri ketzu'nik, toob' q'e ri kich'ab'al, yey ronojee janipa ri kaki'ano. Kub'ij chi na xew ta reta'aam, kuya uq'iij ralaxiik ri kib'iniik silab'iik ri tikaweex, kuya uq'iij ri unuk'iik kiib' ri komoon kaki'ano, kuya uq'iij ri kiq'uuq' ri ixoqiib', ri achijaab', yey kuya uq'iij ri kich'ab'al (q'atb'al tziij 66). Xuqu kub'ij chi pa jun tinamit pa e k'i wi ri aj chi qawach, ri tijonik ka'an pa qach'ab'al yey pa kaxtila, kacha' (q'atb'al tziij 76)".

Pa ri q'atb'al tziij re ri tijonik, je wa' kub'ij: Chi rajawaxiik "... kawinaqirisax jun tijonik utz kaya' chi ke konojee ri tikaweex e k'o waraa pa ri tinamit Iximuleew. Wa' wa tijonik chi rajawaxiik kuya chi ke ri tikaweex sa' ri chi rajawaxiik chi ke pa ri kib'iniik silab'iik. Chi rajawaxiik utz kaya' chi ke konojee ri jalajuj taq mutza'j, jalajuj taq tinamit e k'o chi Iximuleew, na kusach ta kiwach, na kusach ta kina'ooj. Wa' wa tijonik kaya' chi ke chi kijujunaal ri tinamit je la' pa cha' ri kakaaj ri ke, yey kaya' pa kaxtila yey pa Maya' ch'ab'al...".

Pa wa' wa jun q'atb'al tziij kub'ij chi konojee ri tikaweex kaya' ri tijonik chi ke yey kub'ij chi kichaak kipataan ri jumutzaaj chi eeb' aj wach e chapayoom re ri tinamit Iximuleew kakiya ri tijonik chi ke konojee ri tikaweex, konojee ri jalajuuj taq kich'a'teem, jalajuj taq kib'ano'n, jalajuj taq kib'iniik silab'iik.

Sa' taq ri chi rajawaxiik ka'an kuuk' ri kich'ab'al ri Maya' Winaq

Ri jumolaaj **Rajpopi' ri Maya' Amaaq' kib'i'** *(Consejo de Organizaciones Mayas de Guatemala* - COMG), jun q'iij xumol kichii' konojee ri winaq kakaaj kakik'am uwach ri tinamit Iximuleew pa ri 1990 junaab'. Xki'an wa' wa jun chaak pataan rumaa ma kakaaj keta'max kiwach ri' ri winaq xuqu kakaaj keta'maxiik sa' ri kaki'an

kuuk' ri Maya' tikaweex we e la' xk'oji' ri tinamit Iximuleew pa kiq'ab'. Wa' wa molooj iib' *"Foro del Pueblo Maya y los Candidatos a la Presidencia de la República"* ri ub'i'. Pa ri' ri q'iij, ri molaaj COMG ub'i', xub'ij sa' taq ri chi rajawaxiik che ri Maya' Amaaq', waraa kaqakuxtaaj pa chi ke taq ri kuch'a'tib'eej riij ri qach'ab'al.

• Kaya' uq'iij kalaxiik ri Maya' ch'ab'al pa taq ri tinamit pa kech'a'tib'ex wi.

•• Kichaak kipataan ri chakunelaab' kakich'a'tib'eej ri Maya' ch'ab'al kach'a'tib'ex pa ri k'olib'al pa kechakun wi. Ri chakunelaab' eeb' aj chi ri' taj pa la kechakun wi, kichaak kakimaj ri ch'ab'al kach'a'tib'ex chi ri' yey kakich'a'tib'eej kuuk' ri tikaweex.

••• Kaq'at tziij pa uwi' juna tikaweex pa uch'ab'aal ri komoon pa kaq'at wi tziij.

•••• Ronojee ri tijonik ka'anik, ka'an pa kich'ab'al ri komoon pa ka'an wi ri tijonik.

— Kachakux kiij ri ch'a'teem katajin usachiik kiwach, cha' utz kekolob'etajik (cha' ta ri' ri Xinka, ri Itza', ri Teko).

Xuqu pa ri' ri q'iij xta'ik chi kaya' uq'iij ri jun molaaj Choloy Chii', *Academia de las Lenguas Mayas de Guatemala*, ri ub'i' pa kaxtila. Xb'i'xik chi e ri re ri kilow re ronojee ri chaak ka'an chi riij ri Maya' taq Ch'ab'al, e ri re ri kacholow re ri kitz'ib'axiik konojee ri Maya' Ch'ab'al.

Sa' taq ri chi rajawaxiik che ri kitijoxiik ri Maya' Tikaweex

• Kayijib'ax ri Molooj k'o chi uqul ri Tijonik cha' utz k'o pwaq kaya' tijonik chi ke ri Maya' Amaaq', ri Kaxlan Amaaq', ri Xinka Amaaq' yey ri Garífuna Amaaq'. Kayijb'ax ri' ri molooj cha' utz kachomax saqiil ri tijonik kaya' chi ke taq wa' wa tinamit yey cha'

utz e k'o tikaweex keya'ow re ri tijonik. E ri Maya' Amaaq' kachoman re sa' ri kak'ut chi kiwach ri Maya' Tikaweex, e ri re ri kilow re sa' ri ku'an kuuk' taq ri utijob'al, china ri kek'utunik yey sa' taq ruuk' kek'utun wi.

•• Kachomaxik yey kanuk' ri tijonik chi riij ri kina'ooj, ri kib'ano'n, ri kichomaniik, ronojee ri kichaak kipataan ri Maya' Winaq. Chi rajawaxiik je la' ka'an chi kitijoxiik ri Maya'iib' pa cha' kaki'an ri qati' qamaam che ri tijonik; ronojee ri na'ooj kak'utik junaam ruuk' ri kak'ut chi kiwach chi kochoo, junaam ruuk' ri kak'ut chi kiwach pa ri kitinamiit. Ma ri na e ta Maya' Winaq junwi ri na'ooj kakik'utu, junwi ri b'ano'n kakik'utu, ma ri ke junwi ri kina'ooj chi riij ri qab'iniik silab'iik.

••• Ri e chapayoom uwach ri Iximuleew chi rajawaxiik kakiya pa uq'ab' ri Maya' Amaaq' ri tijonik ke ri Maya' Winaq, kuya pa uq'aab' kuwinaqirisaaj ri utijob'al yey ri kitijoxiik ri tijonelaab', ri ketijon pa qach'ab'al yey pa kaxtila.

•••• Kajach saqiil ri pwaq moloom uchii' kumaa ri e k'amayoom uwach ri tijonik waraa Iximuleew, re kaya' chi ke ri tijoxelaab' na jinta kipwaaq re kakitijoj kiib', cha' utz konojee ri winaqiib' utz kakitijoj kiib' yey junaam ketijoxik.

— We k'o juna chaak chi kiij ri Maya' taq Ch'ab'al winaqirinaq waraa pu winaqirinaq ulo naj, kab'i'x che ri Molooj Choloy Chii' *(Academia de las Lenguas Mayas de Guatemala),* cha' utz junaam riliik ri' ri chaak.

<u>•</u> Katoq'ax ri Mayaa' tinamit ruuk' ronojee ri chaak ku'ano re kuwinaqirisaaj taq nimaq tijob'al pa utz ketijox wi ri Maya' Winaq chi riij ri qab'ano'n, chi riij ri qab'iniik silab'iik ri oj Maya'iib'. Ma ruuk' ronojee wa' wa chaak kojuto' chi uriqiik ri utziil chomaal chi qaxo'l qonojee waraa chi Iximuleew.

Uya'iik uq'iij ri qach'ab'al qumaa ri oj Maya'iib'

Chi rajawaxiik qonojee kaqach'a'tib'eej ri qach'ab'aal we na kaqaaj ta kasach uwach ri qatinamit, we na kaqaaj taj kasax qawach ri oj Maya' Winaq. Chi rajawaxiik konojee ri alitoo, ri alab'oo kakich'a'tib'eej. Kaqab'ij wa' rumaa ri iloom pa taq jujuun komoon re ri tinamit K'iche':

a) E ri nimaq winaq ri lik kech'aw pa K'iche'.

aa) Eri achijaab' ri lik kech'a't pa kaxtila, na je ta la' la ixoqiib'.

b') Ri tikaweex eb'ek'owinaq pa tijob'al lik kech'a't pa kaxtila. We naj xki'an pa tijob'al, lik kakaaj xew kaxtila kakich'a'tib'eej.

e) We k'o uwach ri tikaweex pa kachakun wi, xew kaxtila karaaj kuch'a'tib'eej.

ee) We naqaaj che ri tinamit jeqel wi ri tikaweex, xew kaxtila karaaj kuch'a'tib'eej.

Ri achi Hene (1985) xutz'ib'aaj sa' ri ki'anoom ri K'iche' winaq yey xub'ij chi chi rajawaxiik chi ke ri alab'oo yey ri alitoo kakimaj ri kaxtila, cha' utz ketzijon kuuk' taq ri ajwaach re ri tinamit (ri ke e kaxlan pu e aj chi qawach e ma na kakaaj taj kech'aw pa K'iche'), re kakitzukuj kimeyo yey cha' utz keb'ok pa taq tijob'al re kakitijoj kiib'. Xew ko ri tijoneel pa K'iche' utz kuch'a'tib'eej ri K'iche' pa ri uchaak.

Rumaa k'u janipa ri kaqab'ij, ri alitoo yey ri alab'oo lik kakaaj kakimaj ri kaxtila, lik kakaaj kakimaj uch'a'tib'exiik yey utz'ib'axiik, e ma na keta'aam taj chi ri qach'ab'al ri oj chi kok'iil katajin usachiik we na kaqach'a'tib'eej ta chik. We ri alitoo yey ri alab'oo na kakaaj ta chi kakich'a'tib'eej ri qach'ab'al, ri kalk'o'aal

ri ke na kakich'a'tib'eej ta chik yey lik k'ayeew k'u ri' ri chaak we kakaaj kakimaj tanchik, we kakaaj kaketa'maaj ri kib'iniik kisilab'iik ri kati' kimaam yey we kakaaj ke'kik'oto tanchi ulo uwach ri utzilaj taq ub'ano'n ri qatinamit. Lik k'ayeew chik ka'an ronojee wa' rumaa ma na k'ututal ta chi chi kiwach kumaa ri kichuu kiqaaw. Rumaa wa' lik chi rajawaxiik chi konojee ri tikaweex, chi tijonelaab', chi chuuch qajaaw, chi alab'oo, alitoo, chi molaaj, kik'utu ri qach'ab'al chi kiwach ri k'ak'aal, kik'utu ri qach'ab'al pa taq ri tijob'al, cha' utz na kasach ta uwach, cha' utz na kasach ta uwach ri qatinamit, cha' utz na kasach ta ri uchomaal ri Iximuleew.

Na utz ta chik kutun uq'ab' ri Maya' Amaaq'. Chi rajawaxiik konojee ri Maya' Tikaweex, janipa ri kek'ix che kakich'a'tib'eej ri qach'ab'al, toob' eb'ek'owinaq pa tijob'al, toob' na eb'ek'owinaq taj, kimaja chi utz ri qach'ab'al, kitijoj kiib' che ri qab'ano'n, kich'ob'o raqan ri kib'ano'n ri qati' qamaam, kiya'a uq'iij ronojee, kiya'a uchuq'ab' ronojee. Yey janipa ri kek'ix ta che ri qach'ab'al, janipa ri kiya'oom uq'iij kalaxiik rumaa ma eb' aj chi qawach, junelik je la' ki'ana', junelik kiya'aa kiq'iij, mekos pa ri b'ee, kijaqa k'aak' taq b'ee cha' utz kakiya uchuq'ab' ri Maya' Amaaq'. Na utz taj kojk'ix che ronojee ri qab'ano'n, ri qana'ooj, ri qachomaniik ri oj oj Maya' Winaq. Na xaa ta rumaa ma na pa qach'ab'al ta ri oj kech'a't wi pa taq tijob'al, na pa qach'ab'al ta ri oj katz'ib'ax wi ronojee taq ri wuuj, na pa qach'ab'al ta ri oj kech'a't wi ri winaq pa taq ch'iich', na xaa ta rumaa ri' kaqak'aq ub'i uwach uq'iij ri qach'ab'al ri oj yey xew chi kaqaaj kaqach'a'tib'eej ri kaxtila ajawaxiik wi na kaqasach ta uwach ri ub'ano'n, ri una'ooj ri Maya' Amaaq'; chi rajawaxiik che ri Iximuleew. Chi rajawaxiik chaqe qonojee cha' utz kariqitaaj ri utziil chomaal chi qaxo'l qonojee; cha' utz chi kijujunaal ri Amaq'iib' kakiya kiq'iij chi kiwach, kakimaj usuuk' ri kib'iniik silab'iik chi kijujunaal yey kakikuy kiib'. Chi rajawaxiik kata' saqiil ri kub'ij ri achi Barre (1983) chi kiij ri Amaq'iib' e aj chi qawach waraa Abya Yala; ri re je wa' kub'ij:

"E chi ri' kachomaxik sa' rutzirisaxiik ri kib'iniik kisilab'iik ri Amaq'iib', e chi ri' kach'ob'ik kajalk'atix ri kib'iniik kisilab'iik taq ri tinamit, utz kiliik sa' ri kib'iniik kisilab'iik ri Amaq'iib' e aj chi qawach, ma ri ke kichomaam saqiil sa' taq ri kaki'ano, ri ke lik kakitzukuj ri utziil chomaal chi kixo'l, ri ke b'enaq kik'u'x chi riij ri k'asleem chi uwach ri juyub' taq'aaj, na kakaaj ta pa taq nimaq tinamit; ri ke junelik e "k'aak' tikaweex", na kekam ta che sa' taq ri kawinaqir ulo naj; ri ke e rajaaw ri ub'i taq ke, e rajaaw ri utzilaj taq kina'ooj, kina'tajiik. Ri ke xaa juun ki'anoom, keta'aam chi e jun chi komoon, na xaa ta kitukeel kakitzukuj kib'eyomaal, na xaa ta kitukeel kakisuk'upiij ri kik'asleem, keta'aam chi konojee junaam chi rajawaxiik kakitzukuj ri utziil chomaal chi kixo'l, na e je ta la' cha' ri mu'saab'. Ri kib'iniik silab'iik ri ke junwi, junelik kakitzukuj ri utziil chomaal chi kixo'l ri ke yey ruuk' ronojee ri k'o chi uwachuleew ...".

••• Ch'upa'j

RI MAYA' TAQ CH'AB'AL

Ri ch'ab'al retaliil ri jun amaaq', jun tinamit

Ri achi Ghidinelli (1983) kub'ij chi konojee ri amaq'iib', ri mutza'j chi tikaweex kakiwinaqirisaaj etaliil, kakiwinaqirisaaj ch'a'teem, kakiwinaqirisaaj ch'ab'al. Qatziij k'ut janipa ri qab'iim, ri tikaweex ralaxib'eem la' la kuwinaqirisaaj etaliil, pa ri utzatzaq'oor k'o wi wa' wa na'ooj. Rumaa ri' we k'o kasachow una'ooj junoq e chi ri' ch'uti'n, na tz'aqaat ta chi ri una'ooj e chi ri' kanimarik, ma ri ujoloom na kachakun ta chi saqiil.

K'o tijob'al pa na kech'a't ta wi ri tijonelaab' pa kich'ab'al ri tijoxelaab'. Wa' na utz taj rumaa ma ka'an ch'a'teem kuuk' ri tijoxelaab' pa junchik ch'ab'al, ri ke na kakimaj ta usuuk' saqiil. Rumaa wa' wa je wa' ka'an chi ke, kasach kina'ooj ri ak'alaab', junwi kakich'ob' ri ke che ri kib'iniik silab'iik, na kakil ta saqiil sa' ri u'anoom ri uk'aslemaal, sa' taq ri una'ooj ri ukomoon. E ka'xk'olaal, e yab'iil wa' kuriq jun ch'uti'n na k'ax ta na'oom, pu x'an ulo ch'a'teem ruuk' pa juna ch'ab'al na kumaj ta usuuk' ri re; cha' ta ri',

je la kakik'ulumaaj ri laj taq ko ak'alaab' keb'ee pa tijob'al yey chi ri' ri tijoneel kach'a't kuuk' pa kaxtila; ri ke na kakimaj ta usuuk' sa' la kab'i'x chi ke, kok'il kasach kina'ooj chi riij ri kik'aslemaal.

Xuqu kub'ij ri achi Ghidinelli chi na utz taj kataq juna komoon che kusachisaaj uwach ri uch'ab'al, kab'i'x che ri kumaj junchik ch'ab'al yey e kuch'a'tib'eej ri'. Na utz taj je la' ka'an che rumaa wa ri' ri komoon na kuriq ta chik sa' ub'i'xikiil ri una'ooj ku'ano, na utz ta chik kub'ij sa' ri k'o chi uk'u'x; yey na utz ta chik kuwinaqirisaaj k'aak' taq na'ooj rumaa jalajuj taq ri qach'ab'al yey na ronojee ta ri kaqab'ij pa ri qach'ab'al ri oj utz kab'i'x pa junchik ch'ab'al, janipa ri k'o pa qanima' xew pa qach'ab'al ri oj utz kaqab'ij.

Waraa k'ut q'alaaj wi chi junaa ch'ab'al na xew ta kajawax chi ke ri tikaweex re ketzijon chi kiwach, ri ch'ab'al jun retaliil ri komoon china kach'a'tib'en re.

Ri ch'ab'al retaliil ri komoon china kach'a'tib'en re. Ri ch'a'teem ku'an tikaweex chaqe, kujunamaj qawach, qetaliil qonojee janipa ri kojch'a'tib'en re.

Ri ch'ab'al kujunamaj qawach qonojee pa ri qakomoon. Ri qach'ab'al e qetaliil la' ku'an junwi chaqe chi uwach junchik komoon, e kak'utuw re chi oj junchik Amaaq', junchik tinamit yey kuya qachuq'ab' cha' utz junelik xaa juun ri qana'ooj, xaa juun qa'anoom.

Rumaa ri qach'ab'al na kasach ta uwach ri ub'iniik usilab'iik ri qatinamit. Ri uch'ab'al juna Amaaq', juna tinamit e uk'u'x ri ub'iniik usilab'iik, ma ruuk' ri ch'ab'al kuya chi reta'amaxik sa' ri karaaj, sa' ri kuch'ob'o, sa' ri kuchomaaj (COCADI, 1985).

Rumaa ri ch'ab'al utz kutzijoj ri tikaweex sa' ri kuna'o, sa' ri kuch'ob'o, ruuk' la' utz kub'ij ri una'ooj. Rumaa la' utz kub'ij sa' ri kuch'ob' ri re xuqu utz kareta'amaaj sa' ri kakich'ob' konojee ri

tikaweex e k'o pa ri ukomoon. E jun uwach tzijonik wa' lik utz, lik chi rajawaxiik che ri tikaweex.

We kab'i'xik chi ri tijoneel kuk'ut chi uwach ri tijoxeel sa' ri ub'iniik usilab'iik ri ukomoon, e chi rajawaxiik ri' kak'ut chi uwach ronojee janipa ri ub'ano'n ri ukomoon, janipa ri una'ooj ri ukomoon, janipa ri uchomaniik ri ukomoon. E kakuxtax che janipa ri umajoom, janipa ri uta'oom chi rochoo, kuuk' ri uchuu uqaaw, rati' umaam, yey katz'aqatisax uwach che we k'o na reta'aam ta ri tijoxeel, ma e chi rajawaxiik ri' che pa ri ub'iniik usilab'iik (Ghidinelli, 1983).

Ri maya' solooj chii'

Qeta'aam chi lik ojeer taan winaqirinaq ulo ri tz'ib'anik, lik ojeer taan xkijeq ri qati' qamaam kakitz'ib'aaj ri qach'ab'al. Ri achi Sodi (1938), kukuxtaaj sa' ri xub'ij ri achi Landa, ri re xub'ij chi ri qati' qamaam "kakitz'ib'aaj pa ri kiwuuj ri ojeer taq kib'ano'n, ri kina'ooj, ri k'aak' taq na'ooj xkichomaaj. Ruuk' taq k'exwaach, ruuk' taq etaliil kakitz'ib'aaj wi sa' ri kakaaj kakitz'ib'aaj, ruuk' la' kakiya chi reta'maxiik ronojee yey e xkik'ut ri'". Ri achi Thompson (1959) kub'ij chi ronojee janipa ri wuuj tz'ib'ital pa qach'ab'al, ruuk' ri kitz'iib' ri qati' qamaam tz'ib'aam wi nab'ee, k'aak' xetz'ib'ax ruuk' ri tz'iib' kik'amoom ulo ri mu'saab'; toob' k'o na kekojow ta re wa', e ma je la' kub'ij ri re (Sodi, 1987).

E chi ri' xek'un ri mu'saab', ri qati' qamaam kakiriq tz'ib'anik, ri kich'uqeem kimatzeem ri kitziij kipixaab' ri qanab'ee naan, qanab'ee taat, xkitz'ib'aaj taq ri' ri wuuj pa qach'ab'al e ma e xkikoj ri tz'iib' kuk'a'aam ulo ri mu'saab'. E k'i ri wuuj xkitz'ib'aaj. Xkitz'ib'aaj ri' ri *Poopol Wuuj*, ri *Memorial de Tecpán Atitlán*, ri wuuj *Chilam Balam de Chumayel* ub'i'; k'i ri wuuj xkitz'ib'aaj pa taq ri' ri junaab'.

Lik xkiriq uk'ayewaal ri nab'ee taq patre'iib' e chi ri' xkaaj xkitz'ib'aaj taq ri wuuj pa qach'ab'al, rumaa ma pa qach'ab'al ri oj

k'o jujuun ch'awib'al na jinta pa kaxtila, taq ri' ri ch'awib'al na kakiriq taj sa' utz'ib'axiik kaki'ano. Pa taq ri' ri junaab' k'a majaa' katz'ib'ax saqiil ri' la kaxtila, rumaa ri' lik k'ayeew xkina'o e chi ri' xkijeq utz'ib'axiik ri qach'ab'al ri oj.

Janipa ri kisoloom riij ri qach'ab'al kakib'ij chi ri solooj riij ri qach'ab'al xjeqer ulo pa ri nab'ee taq junaam e chi ri' xek'un ri mu'saab'. Yey laj e waqwinaq junaab' wa' jeqerinaq ulo ri solooj kiij konojee ri Maya' taq Ch'ab'al yey jeqerinaq ulo kijunumaxiik. Ronojee janipa ri chaak xki'an ri patre'iib' chi riij ri qach'ab'al pa taq ri nab'ee junaab' e chi ri' xek'unik lik chi rajawaxik chaqe rumaa ma kaqeta'amaaj sa' taq u'anoom ri Maya' taq Ch'ab'al e chi ri' xek'un ri ke, cha' ta ri' ri K'iche', ri Kaqchikel yey ri Yukateko.

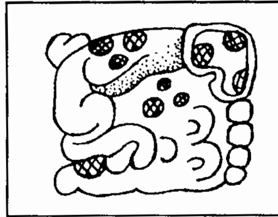
Sa' taq utz'ib'axiik ri maya' ch'ab'al

E chi ri' majaa' kek'un ri mu'saab'

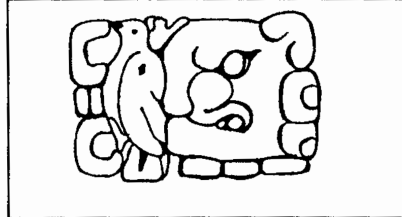
Ri ixoq Schele kub'ij pa ri uwuuj xutz'ib'aaj pa uwi' ri kitz'iib' ri qati' qamaam (1992) chi laj konojee ri kakitijoj kiib' chi riij ri kitz'iib' ri qati' qamaam kakib'ij chi k'i ri k'exwaach kakikoj ri ke pa ri kitz'iib'. Cha' ta ri', e chi ri' kakaaj kakitz'ib'aaj la ch'a'teem **b'alam,** e kaki'an uk'exwaach ri ujoloom ri b'alam, china xilow re kub'ij chi chi ri' **b'alam** ri kub'ij.

B'alam

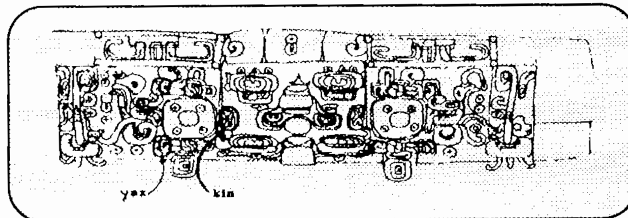
Tz'ikin B'alam

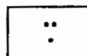
Na lik ta kakojik chi ri qati' qamaam xkitz'ib'aaj chi kijujunaal ri ch'awib'al k'o pa qach'ab'al.

Ri tz'ib'anik

Na e ta ri Maya' Winaq eeb' aj pa taq'aaj xewinaqirisan re ri tz'ib'anik, ri ke xaa xkik'am kina'ooj chi kiij ri kati' kimaam (pa taq ri junaab' 600 yey 50 e chi ri' majaa' kalax ri Jesús. (Ri nab'ee taq tz'iib' eta'amatal uwach yey eta'amatalik sa' taq kach'awik riqitajinaq chi ri' pa taq'aaj, chi la' e anital wi pa ri k'olib'al AD unaam kuuk' ri tz'iib' k'aak' xetz'ib'axik. Junaam kitz'ib'axiik, junaam kicholiik. Rumaa wa' utz kab'i'xik chi pa taq ri junaab' 200 e chi ri' majaa' kalax ri Jesús yey k'a pa ri junaab' 50, e chi ri' alaxinaq chi ri Jesús, xwinaqir ulo utz'ib'axiik ri Maya' Ch'ab'al.

Wachib'al yax, kin

Ri nab'ee tz'iib' riqitajinaq k'o chi uxo'l taq janipa ri moloom uchii' chi la' Dumbarton Oaks. Wa' wa tz'iib' anital chi uwach jun raxa'ab'aj, anital kuma ri Olmekas. Junaam anital kuuk' ri nab'ee taq tz'iib' e riqital chi la' pa ri k'olib'al Cerros ub'i'. Na kub'ij ta chi uwach ri raxa'ab'aj sa' chi q'ijool xtz'ib'axik, e ma junaam u'aniik kuuk' taq ri tz'iib' e anital pa taq ri junaab' e chi ri' xwinaqir ulo la tz'ib'anik. Janipa ri tz'ib'ital chi uwach, kajeqer riliik uwach pa mox ke'k'isa pa wikiq'ab'; chi kaaj kajeqer wi utz'ib'axiik, ke'k'isa ikem, pa kakab' pa kakab' taq ri etaliil e tz'ib'aam. K'o uk'u'x tziij tz'ib'italik yey k'o ch'aqatz'iij.

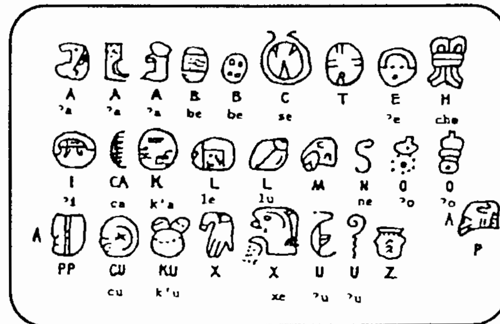
Raxa' ab'aj Olmeka, Dumbarton

Ri choltz'iib' xuwinaqirisaaj ri achi Landa

Ri Patre achi Diego de Landa ri ub'i', nab'ee xub'ij chi ri wuuj tz'ib'ital kumaa Maya' Winaq xaa re ri itzeel, rumaa ri' xutaq uporoxiik ronojee; e ma xujalk'atiij ri una'ooj e chi ri' xrilo chi na je ta la' u'anoom; rumaa ri' e chi ri' xapon tanchi Yukatán xraaj xukolob'eej janipa jub'iiq' che ri xuporoj. Xutzukuj jun ajtz'iib' chi ke ri tikaweex aj chi qawach, jun ajtz'iib' pa ri ch'ab'al Yukateko yey ajtz'iib' pa kaxtila yey junaam ruuk' ri re xraaj xutz'ib'aaj ri kicholtz'iib' ri qati' qamaam. Nab'ee xutz'ib'aaj taq ri etaliil kaki'an ri qati' qamaam re kakitz'ib'aaj ri ub'i' taq ri q'iij yey ri ub'i' taq ri ik' yey xkitz'ib'aaj ri uchola'j taq ri k'atun. E wa' ri xajawaxik e chi ri' xnuuk' tanchi ri rajilab'al q'iij aq'ab' x'anik yey e xajawaxik

e chi ri' xnuuk' tanchi ronojee uwach ri ajilab'al.

La' laj e k'o qatzqachaaq' na keta'aam taj chi k'o tz'iib' winaqirisaam kan kumaa ri qati' qamaam, e ma xaa maltyoox ma ri achi Landa xutz'ib'aaj kan ri choltz'iib' xkiwinaqirisaaj ri nimaq winaq e Yukateko pa ri junaab' 1877, toob' na xumaj ta usuuk' saqiil sa' taq ri kab'i'x che rumaa ri to'neel, ri ajtz'iib' xutzukuj. E choltz'iib' wa' xutz'ib'aaj ri ajtz'iib':

Rumaa k'u ri choltz'iib' re ri ch'ab'al Yukateko xutz'ib'aaj kan ri ajtz'iib' xutzukuj ri achi Landa ka'ilitaj wi chi ri Maya' Amaaq' ojeer winaqirinaq chi uwachuleew.

•••• Ch'upa'j

E JANIPA TAQ RI MAYA' TAQ CH'AB'AL

Laj julajuuj ukak'aal pu laj oxlajuuj rukak'aal ri Maya' taq Ch'ab'al e k'olik. E ch'ab'al wa' e k'o pa ri wuuj *Lecturas de Lingüística Maya* (1990) ub'i'.

Jachib'al	Uq'ab'	Mutza'j	Ch'ab'al
	1 Wasteko	Wasteko	Wasteko
Chikomulselteko			
	2 Yukateko	Yukateko	Yukateko Lakandon Itzaj Mopan
	3 Tzeltal Mayor	Ch'ol	Ch'orti' Ch'olti' Ch'ol Chontal
		Tzeltal	Tzotzil

			Tzeltal
	4 Q'anjob'al Mayor	Chuj	Tojolab'al Chuj
		Q'anjob'al	Q'anjob'al Akateko Popti' (Jakalteko)
			Mocho' Muchu'
	5 Mam	Mam	Mam Teko (Tektiteko)
		Ixil	Awakateko Ixil
	6 K'iche' Mayor		Q'eqchi' Uspanteko
		K'iche'	
Sipakapense			
			Sakapulteko Achi K'iche' Kaqchikel Tz'utujil
		Poqom	
Poqomam			
			Poqomchi'

Rajawaxiik ri tz'ib'anik

Lik chi rajawaxiik ri tz'ib'aniik ma ruuk' la' juna tinamit kub'ij kanoq sa' taq ri ub'iniik usilab'iik u'anoom. Kab'i'xik chi ruuk' e chi ri' kuwinaqirisaaj ri tz'iib' juna tinamit, e ri' kujeqo kuya kan utzijolaal; rumaa ri' lik chi rajawaxiik kawinaqirisax ri choltz'iib', na xew ta uchaak ri ka'an tz'ib'anik ma xuqu kajawaxik re na kasachisax ta uwach ri tinamit.

We katz'ib'ax ri ch'ab'al na utz kujalk'atila' riib' taq ri kojch'awik, rumaa ma qonojee junaam kojch'a'tik. Ri ojertaan xaa jun uwach ri qach'ab'al, xaa juun ch'ab'al kaqach'a'tib'eej qonojee ri oj Maya' Winaq. Laj pa ri 1,000 junaab' e chi ri' majaa' kalax ri Cristo, xkijach ulo kiib' ri qach'ab'al. Yey laj e 1,000 chi junaab' wa' kijachoom kipaa ri k'aak' kijachoom kiib'. K'o ch'ab'al q'alaaj chi pa ri junaab' 1,300, k'a e xaa juun ch'ab'al, k'aak' kijachoom kiib'.

Mataji k'o jun molooj kachakun chi riij ri ka ta ri' taq ri ch'awib'al, na kajalk'atitaj ta taq ri xiltziij, na kajalk'atitaj ta ri ucholiik ri ch'a'teem. Je la' u'anoom pa taq ri tinamit pa taq kajalk'atitaj wi jub'iib' ri ch'ab'al. Toob' k'o taq ch'a'teem junwi, junaam ri ch'awib'al k'olik, junaam taq ri xiltziij k'olik, junaam ucholiik taq ri ch'a'teem, e k'u ri' ma junaam ri ch'ab'al kakich'a'tib'eej. Je la' u'anoom ri ch'ab'al Mam, junwi jub'iiq' ri kakich'a'tib'eej pa uwikiq'ab' q'iij, junwi jub'iiq' ri kakich'a'tib'eej pa umox q'iij, junwi j ta ri' taq ri ch'awib'al, na kajalk'atitaj ta taq ri xiltziij, na kajalk'atitaj ta ri ucholiik ri ch'a'teem. Je la' u'anoom pa taq ri tinamit pa taq kajalk'atitaj wi jub'iib' ri ch'ab'al. Toob' k'o taq ch'a'teem junwi, junaam ri ch'awib'al k'olik, junaam taq ri xiltziij k'olik, junaam ucholiik taq ri ch'a'teem, e k'u ri' ma junaam ri ch'ab'al kakich'a'tib'eej. Je la' u'anoom ri ch'ab'al Mam, junwi jub'iiq' ri kakich'a'tib'eej pa uwikiq'ab' q'iij, junwi jub'iiq' ri kakich'a'tib'eej pa umox q'iij, junwi jub'iiq' ri kakich'a'tib'eej pa utzaqib'al q'iij. Xuqu je la' u'anoom la ch'ab'al K'iche', junwi jub'iiq' ri kakich'a'tib'eej Chichicastenango, ri kakich'a'tib'eej

Nahualá, ri kakich'a'tib'eej Totonicapán, ri kakich'a'tib'eej Cantel, ri kakich'a'tib'eej Momostenango yey ri kakich'a'tib'eej San Francisco Sapotitlán. E ma qeta'aam chi konojee ri tikaweex junaam ri ch'ab'al kakich'a'tib'eej, toob' k'o taq ch'a'teem junwi ub'i'xikiil kaki'ano.

Chi rajawaxiik keta'maxik chi juna ch'ab'al ch'uti'narisaam, junwi taq jub'iiq' u'anoom chi jujunaal tinamit pa taq kach'a'tib'ex wi; k'i uchaak la je la' u'anoom, xuqu rumaa ma na nuk'uum, na choloom ta ri tijonik kaya' chi ke ri tikaweex kech'a'tib'en re. Rumaa wa' chi rajawaxiik keta'maxik sa' ri tzijonik ch'a'tib'eem yey sa' ri tijonik tz'ib'aam.

Ri tzijonik ch'a'tib'eem. Wa' e la kakich'a'tib'eej ri tikaweex pa juna komoon, pa juna nimatinamit, pa juna ch'utitinamit. K'o jujuun taq ch'a'teem, ch'aqach'a'teem kab'i'x pa taq ri komoon, na e ta usuuk'.

Ri tzijonik tz'ib'aam. E la' la ch'ab'al junamaam uwach, choloom, nuk'uum sa' ri utz'ib'axiik. K'o choltz'iib', k'o choloy tziij yey e kab'i'n re sa' ri utz'ib'axiik ka'anik. E kajawax ri tzijonik tz'ib'aam re kaya' chi reta'maxik xaa sa' ri karaaj ri tikaweex chi ke konojee janipa ri kech'a'tib'en re ri' ri ch'a'teem.

K'o uk'iyaal k'ayewaal kakiriq ri tikaweex we na tz'ib'aam ta ri kich'a'teem, pu e ri' kakijeq utz'ib'axiik, rumaa ma ri tikaweex e kakaaj ri ke e katz'ib'ax ri kich'a'teem ri ke pa ri kikomoon; ri tikaweex pa jun komoon kakib'ij chi e jusuuk' kech'aw ri ke, e tz'aqat uwach ri kich'a'teem ri ke; xuqu je la' kakib'ij ri tikaweex re junchik komoon yey je la' kakib'ij ri re junchik komoon; je la' kakib'ij konojee. Na utz ta la' la je la' ka'anik. E utz ri kuk'ul qak'u'x janipa taq ri k'aak' na'ooj kel uloq yey kaqanimaj janipa ri kayijb'ax che ri qach'a'teem; we junwi ri utz'ib'axiik juna ch'a'teem ka'anik, we na je ta la' pa cha' ri kaqab'ij ri oj che, chi rajawaxiik kaqanimaj, rumaa ma e chi rajawaxiik ri' chaqe cha' utz

kaqajunamaaj ri qach'ab'al e chi ri' kojtz'ib'anik. Chqeta'maaj chi na re ta kajal ri qach'a'teem, xaa re kajunumax ri utz'ib'axiik, xew ri'.

Qeta'aam chi lik chi rajawaxiik ri tz'ib'anik pa qach'ab'al, rumaa ma ruuk' la' kaqatz'ib'aaj kan ri qab'iniik silab'iik, ruuk' la' kaqatz'ib'aaj kan wi ronojee ri qana'ooj, cha' utz e uxe'aal ri' ronojee janipa taq ri k'aak' taq na'ooj winaqirinaq uloq, pu kawinaqir pana chi qawach.

Ri raal ch'awib'al

K'o taq jujuun ch'awib'al junwi taq ub'i'xikiil, e chi riij pa k'o wi, we pa jeqeb'al re ri ch'a'teem, we chi unik'ajaal pu we pa k'isib'al re ri ch'a'teem. Na chi rajawaxiik taj junwi ri utz'ib'axiik rumaa ma na junchik ch'awib'al taj.

Pa qach'ab'al ri oj e k'i ri raal ch'awib'al e k'olik. Chqila pe' jujuun re kaqak'am qana'ooj chi riij; cha' ta ri' taq ri ch'awib'al *l* yey ri *r*. Wa' wa ch'awib'al junaam ub'i'xikiil we k'o pa jeqeb'al re ri ch'a'teem yey we k'o chi kinik'ajaal ka'ib' uk'u'x tz'iib', yey junwi ub'i'xikiil we k'o pa k'isib'al re ri ch'a'teem. Chqila pe' wa k'amab'al na'ooj:

Pa jeqeb'al ch'a'teem	**Chi unik'ajaal ch'a'teem**	**Pa k'isib'al ch'a'teem**
laq	alaa	aal
lajuuj	alii	uul
riij	parutz'	paar
raqana'	chomarisaam	kar

Konojee ri tikaweex eeb' aj chi qawach keta'aam chi jalajuj taq ri ub'i'xikiil wa' wa ch'awib'al, e chi riij we pa jeqeb'al re ri ch'a'teem k'o wi, we chi unik'ajaal pu we pa k'isib'al; na chi rajawaxiik taj junwi utz'ib'axiik ka'anik ma xaa juun ri ch'awib'al. E ma k'o jujuun tikaweex kakib'ij chi rumaa jalajuj ub'i'xikiil la ch'awib'al e chi ri' k'o pa k'isib'al re juna ch'a'teem, chi rajawaxiik junwi ri utz'ib'axiik ka'anik, kecha'; je wa' kakib'ij rumaa ma na keta'aam ta usoliik riij ri qach'ab'al. Kumaa wa' wa tikaweex je wa' la kina'ooj kariqitaj k'ayewaal e chi ri' katzukux ujunamaxiik uwach ri utz'ib'axiik ri qach'ab'al, e ma na k'ayeew ta umajiik usuuk' sa' la usuuk' we kakaaj, we kakaaj kakisol riij la qach'ab'al. Ri oj qeta'aam chi na junwi ta utz'ib'axiik ka'anik rumaa ma junwi ch'awib'al taj, rumaa ri' raal ch'awib'al ri ub'i'.

E la kab'i'x **ch'awib'al** che e la ch'awib'al k'o uchuq'ab' kujalo sa' ri kub'ij juna ch'a'teem. E chi ri' ka'iil ronojee janipa taq ri ch'awib'al k'o pa juna ch'ab'al, ka'ilitajik janipa chi ch'awib'al k'olik; janipa ri kakijalo sa' ri kub'ij juna ch'a'teem, e ri' la ch'awib'al kab'i'x chi ke yey janipa ri junwi ub'i'xikiil ka'anik e ma na kakijal taj sa' ri kub'ij juna ch'a'teem e ri' la raal ch'awib'al kab'i'x che, rumaa ma toob' jalajuj ri ub'i'xikiil, xaa jun ch'awib'al petinaq wi, kajalk'atitaj ri ub'i'xikiil e chi riij pa kariqitaj wi che la ch'a'teem. Cha' utz keta'amaxik we juna ch'awib'al junwi chi ch'awib'al, na raal ch'awib'al taj, chi rajawaxik katzukux **k'ulajtziij**; je wa' ri ub'i'' ri ka'iib' chi tziij e junaam, xaa jun tz'iib' junwi chi ke, yey rumaa la' la jun tz'iib' junwi chi ke, junwi ri kakib'ij; e wa' wa k'ulajtziij kab'i'x che. Chqila pe' wa k'amb'al na'ooj pa kaxtila:

palo yey *pelo*

Kaqilo chi wa ka'iib' ch'a'teem junaam utz'ib'axiik anoom, xew junwi la **a** yey la **e**; rumaa wa' wa ka'iib' uk'u'x tz'iib' e junwi, junwi ri kub'iij chi junaal ch'a'teem, rumaa wa' kab'i'xik chi ri **a** yey ri **e** e junwi chi ch'awib'al. Chqila pe' ka'iib' oxib' k'amb'al na'ooj pa qach'ab'al ri oj:

chaj	yey	chaaj
aj	yey	aaj

Ruuk' wa' wa ch'a'teem kaqilo chi la ka'iib' uk'u'x tz'iib', la **a** yey la **aa** na e ta junaam, e junwi chi ch'awib'al rumaa ma k'o kichuq'ab' kakijalo sa' ri kub'ij chi jujunaal ch'a'teem.

kook'	yey	k'ook'
kaq	yey	k'aq

Ruuk' wa' wa ka'iib' oxib' taq tziij ka'ilitajik chi ri ka'iib' ch'awib'al, la **k** yey la **k'** e junwi, rumaa ma k'o kichuq'ab' kakijalk'atiij sa' ri kub'ij ri ch'ab'al.

Waraa ka'ilitaj wi pa chi ke taq la ch'awib'al yey pa chi ke la raal ch'awib'al. Chi rajawaxiik keta'maxik chi ronojee ri raal ch'awib'al na katz'ib'ax taj, la' xew la kich'awib'al kajalk'atitajik, e ma lik xaa jub'iiq', rumaa ri' na katz'ib'ax taj. Juna tikawex na kuch'a'tib'eej ta la qach'ab'al laj na kuta taj we jalajuj ri uch'awib'al.

Janipa taq ri ch'awib'al k'o pa taq ri maya' ch'ab'al

Ri Uk'u'x tz'iib'

Juna tikaweex we xew reta'aam uwach janipa taq ri ch'awib'al k'o pa ri uch'ab'al ri re, e kub'ij ri re chi konojee ri ch'ab'al junaam ri ch'awib'al k'o kuuk'. Rumaa ri' k'o uk'iyaal tikaweex na keta'aam taj pa chi ke taq ri ch'awib'al k'o pa taq ri maya' ch'ab'al, uwa ri' che e kakib'ij ri ke junaam ruuk' la kaxtila yey e kakik'am re la' e chi ri' kakitz'ib'aaj la qach'ab'al ri oj. Je la' u'anoom la uk'u'x tz'iib', wo'oob' chi uk'u'x tz'iib' k'o pa kaxtila, rumaa ri' e kakib'ij ri re la tikaweex wo'oob' chi uk'u'x tz'iib' k'o pa taq ri maya' ch'ab'al. Laj konojee ri maya' taq ch'ab'al na xaa ta

wo'oob' ri uk'u'x tz'iib' kakikojo. Chqila pe' pa chi ke taq la kakikoj lajuuj chi uk'u'x tz'iib' (wo'oob' ch'uti'q raqan, wo'oob' nima'q raqan):

Ub'i' ri ch'ab'al	Uk'u'x tz'iib' ch'uti'q raqan	Uk'u'x tz'iib' Nima'q raqan
Akateko	a, e, i, o, u	aa, ee, ii, oo, uu
Achi	a, e, i, o, u	aa, ee, ii, oo, uu
Awakateko	a, e, i, o, u	aa, ee, ii, oo, uu
Ixil	a, e, i, o, u	aa, ee, ii, oo, uu
Mam	a, e, i, o, u	aa, ee, ii, oo, uu
Poqomam	a, e, i, o, u	aa, ee, ii, oo, uu
Poqomchi'	a, e, i, o, u	aa, ee, ii, oo, uu
Q'eqchi'	a, e, i, o, u	aa, ee, ii, oo, uu
Sipakapense	a, e, i, o, u	aa, ee, ii, oo, uu
Tektiteko (Teko)	a, e, i, o, u	aa, ee, ii, oo, uu
Tz'utujiil	a, e, i, o, u	aa, ee, ii, oo, uu
Poqomam	a, e, i, o, u	aa, ee, ii, oo, uu
Poqomchi'	a, e, i, o, u	aa, ee, ii, oo, uu
Q'eqchi'	a, e, i, o, u	aa, ee, ii, oo, uu
Sipakapense	a, e, i, o, u	aa, ee, ii, oo, uu
Tektiteko (Teko)	a, e, i, o, u	aa, ee, ii, oo, uu
Tz'utujiil	a, e, i, o, u	aa, ee, ii, oo, uu
Uspanteko	a, e, i, o, u	aa, ee, ii, oo, uu

Xuqu pa jun ralch'ab'al Poqomam k'o ka'iib' je wa' ub'i'xikiil: ie, ua, e ma wa' xaa raal ch'awib'al, rumaa ri' e chi ri' ketz'ib'axik, je wa' ka'an chi kitz'ib'axiik: ee, uu.

K'o ch'ab'al julajuuj chi uk'u'x tz'iib' kakikojo, wo'oob' ch'uti'q kaqan, wo'oob' nima'q kaqan yey juun k'o t'osot'ik pa uwi'; e taq wa' wa ch'ab'al:

Ub'i' ri ch'ab'al		Uk'u'x tz'iib' ch'uti'q raqan	Uk'u'x tz'iib' nima'q raqan
•	Itzaj	a, ä, e, i, o, u	aa, ee, ii, oo, uu
••	Mopan	a, ä, e, i, o, u	aa, ee, ii, oo, uu
•••	Sakapulteko	a, ä, e, i, o, u	aa, ee, ii, oo, uu

La ch'ab'al Kaqchikel b'elejeeb' chi uk'u'x tz'iib' kukojo, wo'oob' choj ixtz'iib' yey kajib' ixb'ochintz'iib':

Choj ixtz'iib'	Ixb'ochintz'iib'
a, e, i, o, u	ä, ï, ö, ü

E taq wa' la ch'ab'al xaa wo'oob' chi uk'u'x tz'iib' kakikojo:

•	Chuj	a, e, i, o, u
••	Ch'orti'	a, e, i, o, u
•••	Popti'	a, e, i, o, u
••••	Q'anjob'al	a, e, i, o, u

Chi rajawaxiik ka'ilik janipa chi ch'awib'al k'o pa taq ri maya' ch'ab'al, cha' utz keta'amaxiik chi we k'i taq ri ch'awib'al k'o pa ri qach'ab'al, e ub'eyomaal ri'. We k'i ri ch'awib'al k'olik, k'i ri ch'a'teem kawinaqirisaxik.

Na konojee ta ri ch'ab'al junaam taq ri ch'awib'al k'o kuuk', rumaa ri' na usuuk' taj e kak'am re janipa ri ch'awib'al k'o pa kaxtila yey ruuk' la' ketz'ib'ax wi ri maya' taq ch'ab'al; na usuuk' taj rumaa ma ri maya' taq ch'ab'al e junwi. Junamaam chi ri kitz'ib'axiik taq ri maya' ch'ab'al.

Ri rulewaal tz'iib'

K'o rulewaal tz'iib' e junaam pa ronojee taq ri maya' ch'ab'al yey e k'o e junwi. Xuqu k'o jujuun junaam ri kich'awib'al kuuk' ri e k'o pa kaxtila. E k'i ri e k'o pa qach'ab'al ri oj chi uwach la kaxtila. Chqila pe' pa taq chi ke:

Akateko: b', ch, ch', h, j, k, k', l, m, n, p, q, q', r, s, t, t', tx, tx', tz, tz', w, x, xh, y, '.

Achi[3]: b', ch, ch', j, k, k', l, m, n, p, q, q', r, s, t, t', tz, tz', w, x, y, ' .

Awakateko: b', ch, ch', j, k, k', ky, ky', l, m, n, p, q, q', r, s, t, t', tx, tx', tz, tz', w, x, xh, y, '.

Chuj: b', ch, ch', h, j, k, k', l, m, n, nh, p, r, s, t, t', tz, tz', w, x, y, '.

Ch'orti': b', ch, ch', j, k, k', l, m, n, p, r, s, t, t', tz, tz', w, x, y, ' .

Ixil[4]: b', ch, ch', j, k, k', l, m, n, p, q, q', r, s, t, t', tch, tch', tx, tx', tz, tz', w, x, xh, y, '.

Itzaj[5]: b', ch, ch', j, k, k', l, m, n, p, p', s, t, t', tz, tz', w, x, y, '.

Jakalteko (Popti'): b', ch, ch', h, j, k, k', l, m, n, nh, p, q, q', r, s, t, t', tx, tx', tz, tz', w, x, xh, y, '.

Kaqchikel: b', ch, ch', j, k, k', l, m, n, p, q, q', r, s, t, t', tz, tz', w, x, y, ' .

K'iche': b', ch, ch', j, k, k', l, m, n, p, q, q', r, s, t, t', tz, tz', w, x, y, '.

Mam[6]: b', ch, ch', j, k, k', ky, ky', l, m, n, p, q, q', r, s, sh, t, t', tch, tch', tx, tx', tz, tz', w, x, xh, y, '.

Mopan: b', ch, ch', d', j, k, k', l, m, n, p, p', q, q', r, s, t, t', tz, tz', w, x, y, '.

Poqomam: b', ch, ch', h, j, k, k', l, m, n, p, p', q, q', r, s, t, t', tz, tz', w, x, y, '.

Poqomchi': b', ch, ch', h, j, k, k', l, m, n, p, p', q, q', r, s, t, t', tz, tz', w, x, y, '.

Q'anjob'al: b', ch, ch', h, j, k, k', l, m, n, p, q, q', r, s, t, t', tx, tx', tz, tz', w, x, xh, y, '.

Q'eqchi': b', ch, ch', h, j, k, k', l, m, n, p, q, q', r, s, t, t', tz, tz', w, x, y, '.

Sakapulteko: b', ch, ch', j, k, k', l, m, n, nh, p, q, q', r, s, t, t', tz, tz', w, x, y, '.

Sipakapense[7]: b', ch, ch', j, k, k', l, m, n, p, q, q', r, s, t, t', tz, tz', w, x, y, '.

Tektiteko (Teko)[8]: b', ch, ch', j, k, k', ky, ky', l, m, n, p, q, q', r, s, t, t', tx, tx', tz, tz', w, x, xh, y, '.

Tz'utujiil[9]: b', ch, ch', j, k, k', l, m, n, p, q, q', r, s, t, t', tz, tz', w, x, y, '.

Uspanteko: b', ch, ch', j, k, k', l, m, n, p, q, q', r, s, t, t', tz, tz', w, x, y, '.

Ka'iib' oxib' tziij:

[1] Pa tz'ib'ital wi: Cojtí y López, 1988; England, Elliot y Herrera 1990.

[2] Pa taq tinamit pa kaxtila kech'a't wi la tikaweex, e ma pa taq ch'utiq tinamit la tikaweex kakich'a'tib'eej 'un chi ke taq la ch'ab'al kach'a'tib'exik.

[3] Ri ch'ab'al **Achi** ub'i' (ri qach'ab'al ri oj), ralch'ab'al re ri K'iche' ch'ab'al. Ri ojeer taan, e chi ri' majaa' kek'un la moso'iib', xaa juun ki'anoom ruuk' ri tinamit K'ichee'. E ma k'o jun q'iij, k'o jun tikaweex aj naj xraaj xujalk'atiij ri ub'i' ri ch'ab'al kach'a'tib'ex waraa, rumaa ri' xukoj *Achi* pu *Rabinal Achi* che, je la' kub'ij pa jujuun taq wuuj.

[4] Taq la ch'awib'al *tch*, *tch'* xew Chajul kab'i'x wi.

[5] Pa ri q'atb'al tziij kub'ij chi *"itza"* ri ub'i' ri ch'ab'al; e ma rumaa taq ri k'aak' taq chaak anital chi riij, xriqitaj chi *"Itzaj"* ri saqiil ub'i'. Xuqu xilitajik chi taq ri ch'awib'al *d'* yey *r* na jinta pa wa' wa ch'ab'al (ri achi Charles Andrew Hopling xaa jun chi ch'a'teem riqitajinaq ruk'a'aam *r*).

[6] Ri ch'awib'al *sh*, *tch*, *tch'* xew pa ri tinamit Todos Santos kab'i'x wi.

[7] Pa ri q'atb'al tziij kub'ij chi ri ch'awib'al *ky* yey *ky'* k'o pa ri ch'ab'al Sipakapense; e ma anital taq k'aak' chaak yey na riqitajinaq ta wa' wa ka'iib' ch'awib'al pa ri ch'ab'al.

[8] Pa ri q'atb'al tziij kub'ij chi *"Tektiteko"* ri ub'i' ri ch'ab'al, e ma ri ixoq England kub'ij chi e utz ri ch'a'teem *Teko*, rumaa ma na xew ta pa ri tinamit Tectitán kach'awib'ex wi wa' wa ch'ab'al, xuqu kach'a'tib'ex pa ri tinamit Cuilco, re waraa Iximuleew yey kach'a(chi rajawaxiik kaqasachisaaj chi wak'u'x sa' ri u'anoom pa kaxtila rumaa ma na junaam ta u'anoom).

— Ch'up'aj

E CHI RI' NA JINTA RAJAAW RI B'I'AAJ

E chi ri' kab'i'x juna b'i'aaj, we na winaq ta ri kub'ij, e k'i ri na kejalk'atitaj taj, e ma e k'o ri kejalk'atitajik. Chqila pe' jujuun taq k'amib'al na'ooj:

We xqab'ij *q'ab'aaj* na kaqab'ij taj china re, xew ri' ma kaqab'ij *q'ab'aaj.*

Je la' u'anoom wa nik'aaj ch'a'teem chik:

pamaaj
ch'ekaaj
ch'akat
jal
kik'
jaa

Xew ri ub'i' kab'i'xik, na kab'i'x taj china re.

Je wa' ka'an chi ub'i'xikiil taq la ch'a'teem e chi ri' na kab'i'x taj china re.

E chi ri' kab'i'xik china re, kejalk'atitajik, chqila pe' sa' la kakik'ulumaaj:

nuq'ab'
nupaa
nuch'eek
nuch'akat
nujaal
nukik'eel
wochoo

Wa k'amib'al na'ooj xqilo kuya oxib' na'ooj chaqe:

• Chi rajawaxiik ka'iil saqiil we la b'i'aaj kab'i'xik k'o rajaaw kab'i'xik pu na jintaj.

•• E chi ri' k'o rajaaw la b'i'aaj kab'i'xik, lik e k'i ri kejalk'atitajik, rumaa ri' lik chi rajawaxiik kaqeta'amaaj wa' chi utz cha' utz lik utz uk'utiik kaqa'ano re kuch'a'tib'eej junoq, pu re kutz'ib'aaj.

••• Na kejalk'atitaj ta la b'i'aaj pa kakxtila toob' k'o rajaaw kab'i'xik. Cha' ta pa taq ri maya' ch'ab'al ma e ri ub'i' ri rajaaw nak'al che la bi'aaj kab'i'xik, rumaa ri' chi rajawaxiik kaqamaj usuuk' saqiil sa' la u'anoom.

We ri laal laal tijoneel, chi rajawaxiik kamaj laa usuuk' saqiil sa' wa u'anoom wa qach'ab'al, la k'amib'al na'ooj xya'ik na xew ta pa qach'ab'al ri oj je la' u'anoom, je la' u'anoom pa uk'iyaal maya' taq ch'ab'al.

Ri ralb'i'aaj

Pa kaxtila kab'ixik we achii we ixoq ri b'i'aaj, e wa' wa kajunaman re la ralb'i'aaj ruuk' la b'i'aaj. Chqila pe' ka'iib' oxib'

k'amib'al na'ooj: ***el** carro, **el** hombre, **el** tomate, **el** cántaro, **el** cerro.* Rumaa ri raal b'i'aaj ka'ilitajik chi konojee wa' wa bi'aaj e achijaab' toob' na e ta winaq.

Xuqu je la' ka'an chi ke taq la b'i'aaj kab'i'xik chi e ixoqiib'; chqila pe' wa k'amib'al na'ooj: ***la** mesa, **la** silla, **la** cama, **la** mujer, **la** taza, **la** universidad;* ruuk' wa' wa jun ralb'i'aaj ka'ilitaj wi chi e ixoqiib' wa' wa b'i'aaj, toob' na e ta winaq.

E chi ri' pa kaxtila ketijox wi ri ak'alaab' e aj chi qawach, e chi ri' kak'ut wa' wa b'i'aaj kasach kina'ooj pa uwi', ma ri pa qach'ab'al ri oj na je ta la' u'anoom. Cha' utz kaqilo sa' ri u'anoom pa taq ri maya' ch'ab'al, kaqaya k'amab'al na'ooj pa qach'ab'al ri oj yey pa ri ch'ab'al Popti' (Jakalteko) ub'i'.

Pa ri qach'ab'al ri oj na kab'i'x taj we achii pu we ixoq juna b'i'aaj, yey ri ralb'i'aaj (**ri**) kaqakojo na kub'ij taj we e k'i ri kub'ij ri b'i'aaj pu xaa juun. Chqila pe' ri k'amib'al na'ooj:

ri achii	*(el hombre)*	ri ch'akat	*(la almohada)*
ri pix	*(el tomate)*	ri ch'aat	*(la cama)*
ri tz'ikin	*(el pájaro)*	ri laq	*(la escudilla)*
ri juyub'	*(el cerro)*	ri jal	*(la mazorca)*
ri wexaaj	*(el pantalón)*	ri ab'iix	*(la milpa)*

Kaqilo chi xew ri ralb'i'aaj **ri** kab'i'x ruuk' xaa toob' chi ke ri b'i'aaj. Chqila pe' sa' ri kakik'ulumaaj ri ak'alaab' eeb' aj chi qawach e chi ri' ketijox chi uwi wa' wa b'i'aaj pa kaxtila.

E chi ri' kak'ut wa' wa b'i'aaj chi uwach juna laj ko k'o'm aj chi qawach, lik k'ayeem kumaj ub'i usuuk', ¿cha' taj kareta'amaaj we achii pu we ixoq ri b'i'aaj kub'ij? Ri re na uk'amoom ta riib' che karilo sa' ri uk'isib'al taq la ch'a'teem. Rumaa ri' wa', uk'iyaal ak'alaab' eeb' aj chi qawach, e chi ri' kech'a't pa kaxtila, je wa' kakib'ij: ***la** hombre, **la** tomate, **la** pájaro, **la** cerro, **la** pantalón;* xuqu k'o

je wa' kakib'ij: *el almohada, el cama, el escudilla, el mazorca, el milpa.* K'o uk'iyaal ak'alaab' eeb' aj chi qawach je wa' kech'a't pa kaxtila, rumaa ma pa kaxtila ketijox wi ri nab'ee taq junaam yey na e ta kich'a'teem la', na kakita ta ne jujuna ch'a'teem che.

Sa' ujachiik kipaa ri b'i'aaj pa Popti'

Kaya' chi jujuun taq k'amib'al na'ooj pa ri ch'a'teem Popti' cha' utz kaqamaj usuuk' saqiil sa' u'anoom la b'i'aaj pa taq ri maya' ch'ab'al, xuqu cha' utz kaqilo chi pa qatziij wi na junaam ta ruuk' la kaxtila.

Wa' wa jun ch'ab'al uk'iyaal cha'b'i'aaj kukojo, uwa ri' che lik chi rajawaxiik kaqilo sa' la u'anoom. Chqila pe' sa' ucha'iik taq la b'i'aaj ku'ano:

E ka'ilik sa' ruuk' anital wi la sa'ch la kab'i'x ub'i'.

Konojee la awaj yey ronojee janipa ri elinaq chi ke ri ke, kechaa' ruuk' wa jun ch'a'teem **no'**. Chqila pe' wa k'amib'al na'ooj:

no' cheh	*(caballo)*	**no'** hos	*(huevo)*
no' wakax	*(vaca)*	**no'** chib'e	*(carne)*

Wa jun ch'a'teem e kacha'ow re ronojee ri kib'i' awaj. Wa' wa cha'b'i'aaj je la' ri upataan pa cha' ri ralb'i'aaj, junaam ruuk' cha' kab'i'xik "el caballo", "la vaca", "el huevo", "la carne", etc.

Xew la kib'i' la janipa chi sa'ch keb'ilitajik yey utz kechapik la utz kecha'ik. E ma k'o jujuun b'i'aaj na utz ta kecha'ik, pa cha' taq la ch'a'teem "tijob'al", "rochoo ajaaw", "k'ayib'al", "uwajaa", "tinamit", "b'ee".

Janipa taq la ch'a'teem na utz ta kecha' rumaa sa' che e anital

wi, kecha'ik rumaa ri ki'anoom, ri kikowiil. Rumaa ri' kaqil la ka'iib' k'amb'al na'ooj, toob' che ya' eb'elinaq wi, la cha'b'i'aaj kacha'ow ke e la kacha'ow ke konojee taq ri sa'ch e ko.

ch'en chew *(hielo)*
ch'en sajb'at *(granizo)*

E ma la ch'a'teem jab' ruuk' la ch'a'teem ya' kacha' wi.

ha' nhab' *(lluvia)*

Janipa ri ub'i taq re la tinamit lik k'o uq'iij, q'alaaj uwach sa' ucha'iik ka'anik. Je wa' ka'an chi kicha'iik taq la ch'a'teem *tz'i', atz'aam, chiij, k'uul, k'a'aam.* Sa' la chaak kaki'an la ixoqiib', la achijaab' pa komoon e kaya'ow ub'i' la cha'b'al re la chiij, la k'uul yey la k'a'aam. La "k'a'aam" e kasaqin re la kichaak la achijaab' kaki'an laso, k'aat, ixteb'. La cha'a'teem "k'uul" e kacha'ow re janipa taq ri chaak kaki'an la ixoqiib' e k'ulan chik, cha' ta ri' la kemanik, la t'isonik. Yey la ch'a'teem "chiij" e kasaqin re janipa la chaak kaki'an la alitomaab'.

We la tijoneel na reta'aam ta ronojee wa', we la laj ko k'o'm kutijoj na kumaj ta usuuk' janipa ri kub'ij chi uwi la b'i'aaj pa kaxtila, ri tijoneel kub'ij chi wa' wa laj ko k'o'm xaa me't, na jinta una'ooj, xaa ko ujoloom, na jinta kumajo, kacha che. K'i ri yoq'ob'al re ku'ano, kuk'aq ub'i uwach uq'iij, e ma na karil taj chi e ri re la me't. Pu we uya'oom kan juna chaak che la tijoxeel yey we na utz ta xu'an che, lik kujuch'ula' uwach ri uwuuj ri k'o'x, kukoj ub'i chi uwach chi na jinta junoq utz che ri uchaak. ¿Sa' nawi ri kuch'ob' ri tijoxeel che wa' wa kuk'ulumaaj? ¿Sa' nawi ri kuna'o? Laj kel ub'i pa ri tijob'al, pu na kuch'ak ta ri ujunaab' yey kakanaj kan chi ri' ka'iib', oxib' junaab' chik.

Cha' utz na ka'an ta chi wa', cha' utz na kasachisax ta chi una'ooj ri tijoxeel aj chi qawach rumaa ma katijox che ri utz'ib'axiik

jun ch'ab'al na reta'am taj, ri utz ka'anik e la tijoneel la chi rajawaxiik kutijoj riib' che la uch'ab'al la tijoxeel, cha' utz e chi ri' katijonik pa uch'ab'al la tijoxeel kach'a't wi. Je k'u la' ri' na kusachisaaj ta una'ooj la laj ko k'o'm, na kuk'aq ta ub'i uwach uq'iij. Utz k'u ri' chi kok'iil katijox che la kaxtila yey ri re chi kok'iil kumajo (England y Elliot, 1990).

• Ch'upa'j

SA' UJACHIIK UPAA JANIPA RI K'OLIK

Chi jujunaal chi mutza'j tikaweex, chi junaal tinamit kujach upaa ronojee janipa ri k'olik; e ri komoon ka'anow re, e chi riij sa' i ch'a'teem kakib'ij ub'i' awaj xaa juun mutza'j kaki'ano, janipa ri kakib'ij kib'i' ri chee' junchik mutza'j, janipa ri kakib'ij b'anooj junchik mutza'j, e ri' je la' u'anoom ronojee.

Ujachiik kipaa ri b'i'aaj

Juna tijoneel chi rajawaxiik reta'aam ronojee janipa ri kina'ooj ri e aj chi qawach, sa' ri kakich'ob'o, sa' riliik ri uwachuleew kaki'ano, cha' utz e chi ri' katijonik, e chi ri' kuk'am kiwach jumuutz ak'alaab', reta'aam sa' ri kuk'ut chi kiwach, reta'aam sa' uk'utiik ronojee uwach chi kiwach ri ak'alaab'; e kuk'ut chi kiwach janipa ri kina'ooj ri Maya' winaq, na junwi na'ooj taj kuya chi ke. Ka'iib' ujachiik kipaa ri b'i'aaj kaki'an ri Maya' taq winaq:

Kaya' rajaaw ri b'i'aaj. Cha' utz keta'maxik pa chi ke ri umutza'j ri b'i'aaj, kab'i'xik china ri rajaaw; chi ri' k'u ri' kilitaj wi

we na kajalk'atitaj taj, we kanimar raqan, we kach'uti'narik.

Janipa ri uxe'aal ri b'i'aaj. K'o ri b'i'aaj ka'iib' oxib' ri kixe'aal yey xaa juun utz'ib'axiik ka'anik, xuqu k'o ri b'i'aaj ka'iib' oxib' ri uxe'aal yey kajach upaa e chi ri' katz'ib'axik.

Cha' utz kumaaj usuuk' wa' ri tijoneel, chi rajawaxiik kuya rajaaw ri b'i'aaj cha' utz karilo sa' ri kuk'ulumaaj; chi rajawaxiik kumaj usuuk' saqiil. E chi ri' ku'an wa' chi rajawaxiik karilo we uk'u'x tz'iib' pu we rulewaal tz'iib' ri nab'ee tz'iib' che ri ch'a'teem, wa' lik chi rajawaxiik.

Uya'iik rajaaw juna b'i'aaj

E chi ri' kaya' rajaaw juna b'i'aaj lik chi rajawaxiik ka'ilik we uk'u'x tz'iib' pu we rulewaal tziib' ri nab'ee tz'iib' k'o che, ma e chi riij wa' pa chi ke chi ke ri ka'iib' cholaaj xiltziij kok che ri ch'a'teem. Je wa' ka'an chi uya'iik rajaaw wa jun ch'a'teem: *teem.*

nuteem
ateem
teem laa
uteem
qateem
iteem
teem alaq
kiteem

Chqila pe' sa' uya'iik rajaaw wa junchik ch'a'teem: *ooj.*

wooj
awooj
ooj laa
rooj
qooj

iooj
ooj alaq
kooj

Chqila saqiil chi la juch'uum uxee' e la' la xiltziij yey e kab'i'n re china re la b'i'aaj. Xuqu kaqilo chi la nab'ee ch'a'teem kajeqer ruuk' rulewaal tz'iib' yey la uka'm kajeqer ruuk' uk'u'x tz'iib'; ruuk' wa' wa k'amib'al na'ooj kaqil wi la jucholaaj xiltziij kakooj kuuk' la ch'a'teem kejeqer ruuk' rulewaal tz'iib' yey la cholaaj xiltziij kakooj kuuk' ri ch'a'teem kejeqer ruuk' uk'u'x tz'iib'. Lik chi rajawaxiik kaqilo yey na kasach ta chi qak'u'x chi wa xiltz'iij junaam katz'ib'ax ruuk' la ch'a'teem, nak'al che la ch'a'teem; ma k'o ke'anawik, e chi ri' kakitz'ib'aaj wa' kakijach upaa ruuk' la ch'a'teem xaa rumaa ma je la' ka'an che pa kaxtila; masach chi qak'u'x chi wa qach'a'teem na junaam ta ruuk' la kaxtila.

Janipa uwach ri b'i'aaj

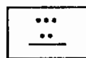
Qiloom chik sa' uya'iik rajaaw juna b'i'aaj, chqila pe' ri nab'ee taq mutza'j b'i'aaj, ri kaya' kajaaw:

a) **Ri b'i'aaj na kejalk'atitaj taj**. Wa' jumutzaaj b'i'aaj na kejalk'atitaj taj e chi ri' kaya' kajaaw. Chqila pe' ka'iib' k'amb'al na'ooj.

kaa'	nukaa'
keem	nukeem
po't	nupo't

aa) **Ri b'i'aaj kakijalk'atiij jun uk'u'x tz'iib'**. Wa' jumutzaaj b'i'aaj kakijalk'atiij ri uk'u'x tz'iib' e chi ri' kaya' rajaaw. We na xaa ta juun ri uk'u'x tz'iib' k'o pa ri ch'a'teem, e kajalk'atitaj la k'o k'isib'al. Chqila la k'amb'al na'ooj:

jal	nujaal

kar	nukaar
juyub'	qajuyuub'

b') **Ri b'i'aaj kakikoj xiltziij pa k'isib'al**. E wa' wa jun mutzaaj chi b'i'aaj kakikoj xiltziij pa k'isib'al e chi ri' kaya' kajaaw. Chqila pe' la k'amib'al na'ooj:

kik'	nukik'eel
b'aaq	nub'aqiil
ib'och'	wib'och'iil

e) **Ri b'i'aaj kakelisaaj xiltziij pa k'isib'al**. E wa' ri b'i'aaj kakelisaaj ri xiltziij pa k'isib'al e chi ri' kaya' kajaaw. Chqila pe' la k'amib'al na'ooj:

jolomaaj	nujoloom
ch'ekaaj	nuch'eek
atzixeel	watz

ee) **Ri b'i'aaj junelik k'o kajaaw**. E wa' wa b'i'aaj e chi ri' keb'i'xik junelik k'o kajaaw kab'i'xik. Chqila pe' la k'amib'al na'ooj:

riij
uxaaq
rajil

i) **Ri b'i'aaj na utz ta kaya' kajaaw**. K'o jumuutz chi b'i'aaj na utz ta kaya' kajaaw, rumaa ma na jinta kajaaw, re ri juyub' taq'aaj. Chqila pe' la k'amib'al na'ooj:

q'iij
kaaj
teew

ii) **Ri b'i'aaj kujalk'atiij ri uxe'aal**. E wa' wa b'i'aaj kakijalk'atiij

kixe'aal e chi ri' kaya' kajaaw; wa' lik xaa e ka'iib' oxib', na e ta k'i. Chqila pe' la k'amib'al na'ooj:

jaa	wocho
k'uul	nuq'uuq'

j) **Tunb'i'aaj**. E wa' wa b'i'aaj kakitun ka'iib' oxib' ch'a'teem. Chqila pe' la k'amib'al na'ooj:

We ri in la wuuj
awe ri at la wuuj
re ri re la wuuj

Utz ka'ilik chi la ch'a'teem juch'uum uxee' e tunb'i'aaj la'. La tunb'i'aaj keb'utun la b'i'aaj ruuk' la rajaaw. Kajalk'atitaj la xiltziij e chi riij china ri rajaaw kab'i'xik. Chqila chi pe' ka'iib' k'amib'al na'ooj:

we	wuuk'
awe	awuuk'
e laa	uuk' laa
re	ruuk'
qe	quuk'
iwe	iwuuk'
e alaq	uuk' alaq
ke	kuuk'

Janipa la xiltziij juch'uum uxee' e kab'i'n re china la rajaaw.

Chqila pe' ri junchik mutza'j chi b'i'aaj, ri ka'iib' oxib' kixe'aal. Waraa kaqil wi chi e k'o b'i'aaj ka'iib' oxib' kixe'aal yey xaa juun kitz'ib'axiik ka'anik, junaam ketz'ib'axik yey e k'o b'i'aaj ka'iib' oxib' kixe'aal yey kajach kipaa e chi ri' ketz'ib'axik. Chqila pe' pa chi ke taaq.

- K'o jumutzaaj b'i'aaj ka'iib' kixee'. K'o ri ka'iib' chi uxee' b'i'aaj kuk'a'aam kiib', k'o ri jun achb'i'aaj ruuk' jun b'i'aaj yey k'o ri ka'iib'

chi achb'i'aaj kuk'a'aam kiib'. Chqila pe' ka'iib' oxib' k'amib'al na'ooj.

nim + q'iij	nim**a**q'iij
k'iix + wuuch'	k'ix**a**wuuch'
nim + jaa	nim**a**jaa
rax + wach	raxwaach

K'o jujuun ch'a'teem, e chi ri' kakinuk' kiib' la ka'iib' uxee' ch'a'teem, chi rajawaxiik jun uk'u'x tz'iib', pa cha' la nab'ee, la uk'am yey la roox k'amib'al na'ooj chi rajawaxiik la uk'u'x tz'iib' "**a**" chi ke re kakinuk' la ka'iib' uxee' tziij. E ma na konojee taj kajawax uk'u'x tz'iib' chi ke.

•• K'o jumutzaaj chik ka'iib' oxib' kixe'aal. Na junaam ta ruuk' la nab'ee rumaa ma wa' wa nik'aaj na junaam ta ketz'ib'axik, kajach kipaa e chi ri' ketz'ib'axik yey e chi ri' kakoj kajaaw, che la uka'm uxe'aal kakooj wi la xiltziij kub'ij china la rajaaw. Chqila pe' la k'amib'al na'ooj:

k'amol b'ee	k'amol <u>qa</u>b'ee
anol sii'	anol <u>qa</u>sii'
josol chee'	josol <u>qa</u>chee'
elisay chii'	elisay <u>qa</u>chii'

••• K'o chi jumutzaaj b'i'aaj ka'iib' kixe'aal. E la nab'ee k'amoom rumaa la uka'**m**; la uka'm e rajaaw la nab'ee; yey e chi ri' kakoj rajaaw wa' wa b'i'aaj, che la uka'm kakoj wi la rajaaw. Na junaam ta ketz'ib'axik, jachoom kipaa. Chqila pe' la k'amib'al na'ooj:

uchii' jaa	uchii' <u>w</u>ochoo
uwi q'ab'aaj	uwi <u>nu</u>q'ab'
uxaq chee'	uxaaq <u>nu</u>chee'
riij wachaaj	riij <u>nu</u>wach

•••• K'o chi junchik mutzaaj b'i'aaj ka'iib' kixe'aal, na junaam ta

ketz'ib'axik, jachoom kipa yey kikab'ichaal kakoj la xiltziij chi ke re kab'i'xik china ri rajaaw. Chqila pe' la k'amib'al na'ooj:

qati' qamaam
qachuu qaqaaw
qatz qachaaq'

— Yey k'o chi jumutzaaj b'i'aaj ka'iib' kixe'aal, na junaam ta ketz'ib'axik yey na utz ta kakoj kajaaw. Wa' wa b'i'aaj xew b'ano'n ri kakib'ij. Chqila pe' la k'amib'al na'ooj:

tzukun sii'
choyon chee'
chapan ak'

Sa' kitz'ib'axiik jujuun b'i'aaj

K'o taq jujuun tziij junwi kaqa'an chi ub'i'xikiil yey junwi kaqa'an chi utz'ib'axiik. K'o jujuun tziij na tz'akaat ta chik kaqab'ij, k'o ri kaqelisaaj ch'aqaap che yey k'o ri e ka'iib' chi ch'a'teem yey ri oj kaqa'an xaa juun che; e ma wa' wa ch'a'teem na utz taj je la' kaqa'an chi utz'ib'axiik pa cha' kaqa'an chi ub'i'xikiil, rumaa ma na e ta usuuk' ri'. Chqila pe' la k'amib'al na'ooj:

Ub'i'xikiil	**Utz'ib'axiik**
chwiij	chi wiij
chawiij	chi awiij
chi iij laa	chi iij laa
chi riij	chi riij
chaqiij	chi qiij
chiwiij	chi iwiij
chi iij alaq	chi iij alaq
chi kiij	chi kiij

Laj e chi ri’ kaqilo sa’ utz’ib’axiik wa’ wa tziij laj na kaqamaj ta usuuk’ yey laj kaqab’ij chi na je ta la’ utz’ib’axiik. K’o tikaweex e kakaaj ri ke je la’ ka’an chi utz’ib’axiik pa cha’ la kaqa’an chi ub’i’xikiil, e ma na utz taj rumaa ma jalajuj taq kaqa’an chi ub’i’xikiil, rumaa ri’ chi rajawaxiik katz’ib’axiik pa cha’ ri usuuk’. We na je ta la’ ka’an che, juna ch’a’teem laj ka’iib’, oxib’, kajib’ utz’ib’axiik ka’anik.

Sa’ ukojiik la ka’iib’ tziij: CHI, PA

Wa’ wa ka’iib’ tziij na kajalk’atitaj taj, yey e uwach keb’unuk’ taq ri ch’a’teem pa jun cholaaj chi ch’a’teem. Xew wa’ wa ka’iib’ chi ch’a’teem junaam la kichaak, yey lik e chi rajawaxiik. Chqila pe’ ka’iib’ oxib’ k’amib’al na’ooj:

K’o ri nuqaaw chi b’ee.
Chwe’q kine’k chi wochoo.
Chi kaaj e k’o uk’iyaal ch’umiil.
Chi la’ k’o wi ri ki’kotemaal.
Kasilab’ jun kumatz chi uwachuleew.

Xe’k ri nuqaaw pa tinamit.
Xtzaq pa xoq’o’l ri laj ko aaq.
Xe’k pa chaak ri ixoq.
Pa laq k’o wi ri ti’o’n.
Pa pix xu’an wi ri naan ri wuuch’.

•• Ch'upa'j

UJACHIIK KIPAA RI UK'U'X TZIIJ

Uk'u'x tziij. La uk'u'x tziij b'anooj kub'ij, e kub'ij sa' ku'an ri b'anoneel pu sa' ri kuk'ulumaaj; xuqu kub'ij sa' ri u'anoom. E uk'u'x wa' ri jucholaaj chi ch'a'teem kakib'ij juna b'anooj, rumaa ri' uk'u'x tziij ub'i'. Ka'iib' kiwach ri uk'u'x tziij, k'o juun kub'i'ij china la b'anoneel yey kub'ij china la k'uluy b'anooj. La k'uluy b'anooj e kak'uluw re la ka'anik. Yey k'o junchik xew la b'anoneel kub'ij. Che k'u wa' wa uk'u'x tziij kakoj wi ri xiltziij kub'ij janpa ka'an la b'anooj, pu we anoom chik; che kakoj wi ri xiltziij kub'ij taqanik pu b'ochi'inik, xuqu che kakoj wi ri xiltziij kub'ij china ri b'anoneel pu ri k'uluy b'anooj.

Ri xew ri b'anoneel kub'ij. Wa' wa uk'u'x tziij xew kub'ij china ri ka'anow re la b'anooj. Wa b'anoneel kub'iij wa' wa jupuuq tziij e kak'uluw re ri b'anooj ku'ano. Pa cha' ta ri', we xqab'ij: *Kab'in ri ali Ixchel;* b'ineem ku'an la ali Ixchel yey e ri re ka'anow re la b'anooj *b'inik;* pu we xqab'ij: *Kawar ri ali Ixchel*; waraam ku'an ri alii, e ri re ka'anow re la b'anooj *waraam* yey e ri re kak'uluw re.

K'o ka'iib' chola'j ri xiltziij pa ri Maya' taq ch'ab'al; k'o juun **nab'ee chola'j xiltziij** ri ub'i' kaqakojo, yey k'o junchik **ukaab' chola'j xiltziij** ri ub'i' kaqakojo.

Sa' u'anoom ri uk'u'x tziij xew ri b'anoneel kub'ij:

E uchola'j wa' ri uk'u'x tziij xew ri b'anoneel kub'ij: *janpa ka'an ri b'anooj/sa' u'aniik + b'anoneel + uxe'aal + rijxiltziij.* Chi rajawaxik ka'iliik chi wa jupuuq uk'u'x tziij na jinta k'uluy b'anooj kub'ij. E ka'il wa' cha' utz keta'amaxik we e upuuq wa' la uk'u'x tziij kaqilo.

Janpa ka'an ri b'anooj:
K'o xiltziij pa ri qach'ab'al kub'ij janpa ka'an ri b'anooj, kub'ij we anital chik, we katajin u'aniik pu we k'a te ke'anoq.

Sa' u'aniik:
K'o xiltziij kab'i'nik sa' u'aniik ri b'anooj ka'anik, we pa eyowaal, we taqanik, we b'ochi'inik, we pa sik'.

B'anoneel:
Juna b'anooj utz we juna tikaweex ka'anow re, we juna awaj, we juna chee', pu juna sa'ch.

Uxe'aal:
Wa uxe'aal tziij e kab'i'x re sa' la ku'an la b'anoneel.

Rijxiltziij:
Wa rijxiltziij katz'ib'ax pa k'isib'al re la uxe'aal tziij. E kak'utuw re chi la b'anooj kab'i'xik re wa jupuuq chi uk'u'x tziij, xuqu e kab'i'n re sa' u'aniik ri b'anooj ka'anik.

Sa' ri upataan ri b'anoneel re wa' wa uk'u'x tziij:

a) E kab'i'n re china ri b'anoneel re juna b'anooj re wa' wa jumutzaaj chi uk'u'x tziij.

aa) E kab'i'n re china ri b'anoneel re juna b'anooj e chi ri' kab'i'xik sa' u'anoom la' la b'anoneel.

Sa' ub'i'xikiil china ri b'anoneel re ri uk'u'x tziij xew kub'ij ri b'anoneel

Wa' wa jupuuq chi uk'u'x tziij na k'ayeew ta uk'utiik, rumaa ma xaa jucholaaj ri k'exb'i'aaj kuk'amo. E taq wa' ri k'exb'i'aaj kaqakoj ri oj pa ri qach'ab'al (ee ukaab' chola'j xiltziij wa'):

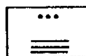
Ukaab' chola'j xiltziij
in-
at- / - laa (l)
- *
oj-
ix- / - alaq (l)
e/eb'-

* E kub'ij wa jun etaliil chi waraa na jinta k'exb'i'aaj kakoji'.

Chqila pe' jujuun k'amib'al na'ooj:

atinik	chakunik
kinatinik	kinchakunik
katatinik	katchakunik
katin laa	kachakunik laa
katinik	kachakunik
kojatinik	kojchakunik
kixatinik	kixchakunik
katin alaq	kachakunik alaq
keb'atinik	kechakunik

Kaqilo chi juun chi ke la ch'a'teem kajeqer ruuk' uk'u'x tz'iib' yey la junchik kajeqer ruuk' rulewaal tz'iib', kikab'ichaal junaam la k'exb'i'aaj kuk'am ub'i, xew junwi la k'isib'al; la k'isib'al, we ruuk' uk'u'x tz'iib' kajeqer wi e kakoj la **eb'-**, e ma we ruuk' rulewaal tz'iib' kajeqer wi la ch'a'teem e kakoj la **e-**.

Utz je wa' ka'an chi ke konojee ri uk'u'x tziij, utz je wa' ka'an chi ke wa nik'aaj:

uxlanik
awanik
b'inik
xajawik
qumunik

Kaqilo chi la b'anooj xqab'i'ij e la' ka'anik. *Kojatinik* kojcha'; kaqab'ij chi e wa' kojatinik, la iwiir taj xuqu na chwe'q taj. *Kojchakunik* kojcha'; kaqab'ij chi e wa' kojchakunik, na iwiir taj xuqu na chwe'q taj. Chqila pe' sa' ub'i'xikiil yey sa' utz'ib'axiik ri b'anooj e chi ri' anital chik:

xinawanik	xinb'inik
xatawanik	xatb'inik
xawan laa	xb'in laa
xawanik	xb'inik
xojawanik	xojb'inik
xixawanik	xixb'inik
xawan alaq	xb'in alaq
xeb'awanik	xeb'inik

Chqila pe' sa' ub'i'xikiil ri b'anooj e chi ri' chi qawach panoq ke'anoq:

xchinoq'ik	xchinuxlanik
xchatoq'ik	xchatuxlanik
xchoq' laa	xchuxlan laa
xchoq'ik	xchuxlanik
xchojoq'ik	xchojuxlanik
xchixoq'ik	xchixuxlanik
xchoq' alaq	xchuxlan alaq
xcheb'oq'ik	xcheb'uxlanik

Kaqilo chi wa k'isib'al na kaqab'ij ta chi ri oj, e ma je wa' ub'i'xikiil ka'an che ri ojeer taan, je wa' ub'i'xikiil kaki'an ri qati' qamaam, je wa' kub'ij pa ri Poopol Wuuj, xuqu je wa' kub'ij pa ri Xajooj Tuun. We na kaqab'ij ta chi ri oj, chi rajawaxiik kaqatijoj tanchi qiib' che cha' utz na kasach ta uwach, wa' wa ch'a'teem ub'eyomaal ri qach'ab'al, e ma we xqasach kan uwach xaa kaqanib'a'irisaaj ri' ri qach'ab'al.

Q'alaaj k'ut pa chi ke taq ri wachxiltziij kab'i'n re janpa anoom la b'anooj pu janpa ka'anik.

x- anital chi ri b'anooj
k-, ka e la' ka'an ri b'anooj
xch- chi qawach panoq ke'ana ri b'anooj

Ri Q'atenik:

K'o jun wachxiltziij kakoj chi uwach la uxe'aal la uk'u'x tziij re kaq'atex junoq che kanik:

mojb'inik	
mixawanik	mixb'inik
mawan alaq	mab'in alaq
meb'awanik	meb'inik

Je wa' u'anoom:

Janpa ka'an ri b'anooj	**b'anoneel**	**uxe'aal rijxiltziij**	**sa' u'aniik**
	k	in	atin
ik			
	k	eb'	atin
ik			
	x	oj	awan
ik			
xch	at	oq'	ik
	m	awan	ik

Ri uk'u'x tziij kub'ij ri b'anoneel yey kub'ij ri k'uluy b'anooj:

Wa' wa jumutzaaj uk'u'x tziij kub'ij china ri b'anoneel yey china ri k'uluy b'anooj. Ri **nab'ee chola'j xiltziij** e kab'i'n re china ri b'anoneel yey ri **ukaab' chola'j xiltziij** e kab'i'n re china ri k'uluy b'anooj. Je wa' u'anoom pa konojee ri maya' taq ch'ab'al.

Sa' u'anoom ri uk'u'x tziij kub'ij ri b'anoneel yey kub'ij ri k'uluy b'anooj:

E uchola'j wa' ri uk'u'x tziij k'ub'ij ri b'anoneel yey kub'ij ri k'uluy b'anooj: *janpa ka'an ri b'anooj/sa' u'aniik + k'uluy b'anooj + b'anoneel + uxe'aal + rijxiltziij*. Chi rajawaxik ka'iliik chi wa jupuuq uk'u'x tziij kub'ij china ri k'uluy b'anooj. Che wa' ka'ilitaj wi chi na junaam ta ruuk' la nik'aaj xqil nab'ee.

Chi rajawaxik kaqilo pa chi ke la **nab'ee chola'j xiltziij**, cha' utz qeta'aam ukab'ichaal.

Nab'ee chola'j xiltziij re ch'a'teem kajeqer ruuk' rulewaal tz'iib'	**Ruuk' uk'u'x tz'iib're ch'a'teem kajeqer**
nu-	w-
a- / - laa(l)	aw- / laa(l)
u-	u-
qa-	q-
i- / - alaq	iw- / alaq
ki-	k-

Chqila pe' ri k'amib'al na'ooj:

xe<u>nu</u>tzuqu	xe<u>w</u>okisaaj
xeb'<u>a</u>tzuqu	xeb'<u>aw</u>okisaaj

xetzuq laa	xeb'okisaaj laa
xeb'utzuqu	xerokisaaj
xeqatzuqu	xeqokisaaj
xeb'itzuqu	xeb'iwokisaaj
xetzuq alaq	xeb'okisaaj laa
xekitzuqu	xekokisaaj

Pa chi ke taq ri uk'u'x tziij kakib'ij china ri b'anoneel yey china ri k'uluy b'anooj

K'o nik'aaj uk'u'x tziij xew ri uxe'aal e k'olik, na kajawax ta rijxiltziij chi ke e chi ri' keb'i'xik.

Yey e k'o chi nik'aaj chi rajawaxiik rijxiltziij chi ke e chi ri' keb'i'xik.

E chi ri' keb'i'x konojee ri k'exb'i'aaj, utz e kak'am ri roox k'exb'i'aaj re k'uluy b'anooj (), pu xaa toob' chi ke la nik'aaj chik. Chqila pe' la k'amib'al na'ooj:

K'amib'al na'ooj kuuk' ri xew kixe'aal keb'i'xik e b'anoneel ri roox k'exb'i'aaj:

loq'ooj	**tzu'uuj**
xnuloq'o	xnutzu'u
xaloq'o	xatzu'u
xloq' laa	xtzu' laa
xuloq'o	xutzu'u
xqaloq'o	xqatzu'u
xiloq'o	xitzu'u
xloq' alaq	xtzu' alaq
xkiloq'o	xkitzu'u

E b'anoneel ri ukaab' k'exb'i'aaj:

xa**t**nuto'o	xa**t**nuchapo
x**at**uto'o	x**at**uchapo
x**at**qato'o	x**at**qachapo
x**at**kito'o	x**at**kichapo

K'amib'al na'ooj kuuk' ri chi rajawaxiik jun rijxiltziij chi ke e b'anoneel ri roox k'exb'i'aaj:

chomanik	**tzukunik**
xnuchomaaj	xnutzukuj
xachomaaj	xatzukuj
xchomaaj laa	xtzukuj laa
xuchomaaj	xutzukuj
xqachomaaj	xqatzukuj
xichomaaj	xitzukuj
xchomaaj alaq	xtzukuj alaq
xkichomaaj	xkitzukuj

E b'anoneel ri ukaab' k'exb'i'aaj:

x**at**nuq'aluuj	x**at**nutzukuj
x**at**uq'aluuj	x**at**utzukuj
x**at**qaq'aluuj	x**at**qatzukuj
x**at**kiq'aluuj	x**at**kitzukuj

Xew ri uxe'aal kab'i'xik:

Janpa ka'an b'anooj b'anoneel	**uxe'aal**	**k'uluy b'anooj**	**rijxiltziij**	**sa' u'aniik**
x		nu	loq'	o
x		a	tzu'	u
k	**at**	qa	to'	o
k	**at**	u	chap	o

Chi rajawaxiik jun rijxiltzzij che:

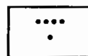
Janpa ka'an b'anooj	**k'uluy b'anooj**	**b'anoneel**	**uxe'aal rijxiltziij**	**sa' u'aniik**
x	nu	chom	aaj	
x	nu	tzuk	uj	
x	**at**	ki	q'al	uuj

Chi rajawaxiik kaqeta'amaaj chi la rijxiltziij k'o chi ke la xew la kixe'aal keb'i'xik kesachik e chi ri' k'o chi juna ch'a'teem chi riij; cha' ta la chi rajawaxiil rijxiltziij chi ke na kasach ta la rijxiltziij kuk'a'aam toob' k'o chi juna ch'a'teem chi kiij. E kaqil wa' cha' utz kaqeta'maaj pa chi ke ri umutza'j juna uk'u'x tziij kojtajin chi riliik. Chqila pe' juna k'amib'al na'ooj:

Xatqa**to'** chi u'aniik ri jun chaak.
Xatu**chap** yab'iil iwiir.
Xa**chom**<u>**aaj**</u> sa' ka'an chwe'q.
Xa**tzuk**<u>**uj**</u> ri awalaab' je la'.

Ri ka'iib' uk'u'x tziij pa kaxtila: "ser" yey "estar"

E la ka'iib' uk'u'x tziij pa kaxtila: "ser" yey "estar" lik chi

rajawaxik kamaaj saqiil sa' ki'anoom pa wa' wa ch'ab'al, e ma pa qach'ab'al ri oj na e jinta wa' wa uk'u'x tziij. Pa qach'ab'al ri oj junwi ub'i'xikiil sa' la kab'i'x pa kaxtila ruuk' wa ka'iib' tziij. Chqila pe' wa k'amib'al na'ooj.

kaxtila	**qach'ab'al**	**sa' kach'aw pa kaxtila**
estás parado	at tak'alik	*tú parado*
estamos acostados	oj kotz'olik	*nosotros acostados*

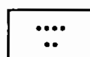
Chqila pe' sa' ri ub'i'kixiil wa' kuuk' konojee ri k'exb'i'aaj:

in xukulik	in tikaweex
at xukulik	at tikaweex
laal xukulik	laal tikaweex
xukulik	tikaweex
oj xukulik	oj tikaweex
ix xukulik	ix tikaweex
alaq xukulik	alaq tikaweex
e xukulik	e tikaweex

Chi rajawaxiik ka'iil saqiil chi wa' na junaam ta ruuk' ri uk'u'x tziij. Kaqilo chi waraa nab'ee katz'ib'ax la k'exb'i'aaj, k'a te k'u ri' katz'ib'ax la ch'a'teem; xuqu kiliik chi na junaam ta ketz'ib'axik, kajach kipaa.

Je wa' u'anoom:

k'exb'i'aaj	**ch'a'teem**
in	ti'ooj
oj	tikaweex
e	lo'oy
at	tak'alik
ix	oxib'
laal	ukaaj

Chqila saqiil chi waraa e kakoj la ukaab' chola'j xiltziij. Xuqu chi rajawaxiik kaqilo chi pa qach'ab'al ri oj na b'anooj ta la ch'a'teem rachb'i'iil la k'exb'i'aaj, cha' ta la pa kaxtila b'anooj ri kub'ij. Chqila pe' jun k'amib'al na'ooj:

kinki'kotik	*estoy contento*
katki'kotik	*estás contento*
kaki'kot laa	*están contentos (Uds.)*
kaki'kotik	*está contento*
kojki'kotik	*estamos contentos*
kixki'kotik	*están contentos (Uds.)*
kaki'kotik alaq	*están contentos (Uds.)*
keki'kotik	*están contentos (ellos/as)*

Xaq junaam u'anoom pa ronojee ri maya' taq ch'ab'al. K'o jujuun pa k'isib'al re la ch'a'teem katz'ib'ax wi la k'exb'i'aaj, e ma pa qach'ab'al ri oj nab'ee katz'ib'axik.

••• Ch'upa'j

SA' KICHOLIIK TAQ RI TZIIJ

Uchola'j jun k'ajna'ooj b'i'aaj

Jun b'i'aaj ri uk'u'x ri jucholaaj chi ch'a'teem kaki'an jun k'ajna'ooj b'i'aaj; janipa ri nik'aaj ch'a'teem chik xaa kakitz'aqatisaaj ri kub'ij ri b'i'aaj, pu xaa kajalk'atiij jub'iiq' uwach. E taq ub'i' wa' ri ch'a'teem utz kek'oji' pa ri cholaaj ch'a'teem kaki'an ri k'ajna'ooj b'i'aaj:

Ralb'i'aaj ruuk' b'i'aaj:

ralb'i'aaj	**b'i'aaj**	**k'ajna'ooj b'i'aaj**
ri	po't	ri po't
ri	kumatz	ri kumatz
ri	timanit	ri tinamit
ri	kotz'i'j	ri kotz'i'j

Achb'i'aaj ruuk' b'i'aaj:

achb'i'aaj	**b'i'aaj**	**k'ajna'ooj b'i'aaj**
nimalaj	su't	nimalaj su't
chomilaj	k'o'm	chomilaj k'o'm
nimalaj	chee'	nimalaj chee'
ti'ojalaj	aaq	ti'ojalaj aaq

Kaqilo chi pa qach'ab'al kanab'eej la achb'i'aaj chi uwach la b'i'aaj, toob' k'o jujuun keterej chi riij.

Echineel ruuk' b'i'aaj:

echineel	**b'i'aaj**	**k'ajna'ooj b'i'aaj**
nu	weex	nuweex
a	chaak	achaak
qa	ki'kotemaal	qaki'kotemaal
iw	ochoo	iwochoo

E la echineel kab'i'n re china la ku'an re che la b'i'aaj.

K'exb'i'aaj ruuk' b'i'aaj:

k'exb'i'aaj	**b'i'aaj**	**k'ajna'ooj b'i'aaj**
in	winaq	in winaq
at	ajchaak	at ajchaak
oj	b'ineel	aj b'ineel
ix	choom	ix choom

Ajilab'al ruuk' b'i'aaj:

ajilab'al	b'i'aaj	k'ajna'ooj b'i'aaj
ka'iib'	teem	ka'iib' teem
wuquub'	q'iij	wuquub' q'iij
lajuuj	junaab'	lajuuj junaab'
juk'aal	jal	juk'aal jal

Pajib'al ruuk' b'i'aaj:

pajib'al	b'i'aaj	k'ajna'ooj b'i'aaj
jub'oraaj	ichaaj	jub'oraaj ichaaj
juchiyaaj	jinaq'	juchiyaaj kinaq'
jut'oyaaj	q'oor	jut'oyaaj q'oor
juperaaj	kaab'	juperaaj kaab'

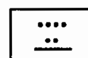
B'i'aaj ruuk' k'iyarisaneel:

b'i'aaj	k'iyarisaneel	k'ajna'ooj b'i'aaj
ixoq	-iib'	ixoqiib'
teren	-aab'	terenaab'
tz'i'	-aab'	tz'i'aab'
alit	-oo	alitoo

Utz kakuk'aaj kiib' ka'iib' oxib' chi ch'a'teem chi uwach ri b'i'aaj. Chqila pe' la k'amib'al na'ooj:

Ralb'i'aaj + achb'i'aaj + b'i'aaj:

ri nimalaj po't
ri saqalaj jaa
ri chomilaj ya'
ri ch'ulalaj k'uul

Ralb'i'aaj + ajilab'al + b'i'aaj:

ri ka'iib' qasu't
ri oxib' qawaa
ri jun qawuuj
ri lajuuj qajiq'ob'al

Ralb'i'aaj + ajilab'al + achb'i'aaj + k'iyarisaneel + b'i'aaj + rijxiltziij:

ri oxib' nimaq taq alito
ri wo'oob' ch'utiq taq aaq
ri lajuuj nimaq taq b'olaaj
ri juk'aal ki'alaj taq q'anum

Ruuk' wa' wa k'amib'al na'ooj kaqilo chi e k'o uk'iyaal chi ch'a'teem utz keb'ok pa la jucholaaj ch'a'teem kaki'an la k'ajna'ooj b'i'aaj. Pa cha' wa u'anoom pa qach'ab'al ri oj, je la' u'anoom pa taq ri maya' ch'ab'aal, xaa jujuun la kajalitajik.

Uchola'j jun k'ajna'ooj achb'i'aaj

E la achb'i'aaj ri uk'u'x ri jucholaaj chi ch'a'teem kaki'an ri k'ajna'ooj achb'i'aaj. Janipa chi ri ch'a'teem e rachb'iil xaa kakitz'aqatisaaj uwach, xaa kakitz'aqatisaaj sa' ri kub'ij. Je wa' ucholiik ka'anik. Chqila pe' la k'amib'al na'ooj:

Ralb'i'aaj ruuk' achb'i'aaj:

ri q'ako'j
ri ch'am
ri ti'ooj
jun q'an
jun choom

Achb'i'aaj ruuk' junchik achb'i'aaj:

ki' ki'
kaq kaq
saq t'u'r

Achb'i'aaj ruuk' rijxiltziij:

kaq**alaj**
rax**roj**
ki'**koj**
saq**li'loj**

Achb'i'aaj ruuk' nak'tziij:

saq chik
nim chik
aniim taan

Uchola'j jun k'ajna'ooj b'anooj

E la uk'u'x tziij ri uk'u'x ri jucholaaj chi ch'a'teem kaki'an ri k'ajna'ooj b'anooj. Janipa ri ch'a'teem e rachb'iil xaa kakitz'aqatisaaj uwach, xaa kakitz'aqatisaaj sa' ri kub'ij ri b'anooj. Waraa na e ta kaqilo janipa chi xiltziij k'o che juna ch'a'teem kub'ij b'anooj, e kaqilo janipa ri ch'a'teem e k'o junaam ruuk' ri uk'u'x tziij pa jun k'ajna'ooj b'anooj. Je wa' ucholiik ka'anik. Chqila pe' la k'amib'al na'ooj:

Jun achb'anooj ruuk' jun uk'u'x tziij:

lik kach'a'tik
kachakun taan
katze'n tanchik
na koq taj
na katzu'n taj

Jun k'oji'eem ruuk' jun uk'u'x tziij:

tak'aliik kawa'ik
xukulik kach'a'tik
jupulik kawarik

Uk'u'x tziij ruuk' nak'tziij:

xpee juun
xtze'n jun chik
xoq' chik

Ri uchola'j ri tz'aqaat na'ooj

E ri solnuk'tziij kilow re sa' kinuk'iik taq ri ch'a'teem pa juna tz'aqaat na'ooj. Qeta'aam chik chi ka'iib' uwach ri b'anooj: k'o nik'aaj b'anooj xew kakib'ij ri b'anoneel yey k'o b'anooj kakib'ij ri b'anoneel yey kakib'ij ri k'uluy b'anooj. Ri nab'ee mutza'j xew ri k'exb'i'aaj kub'ij china ri b'anoneel kuk'am ub'i, cha' ta ri jumutzaaj chik kuk'am ub'i ka'iib' k'exb'i'aaj, kuk'am ub'i ri kab'i'n re ri b'anoneel yey kuk'am ub'i ri kab' j k'o uk'u'x tziij, la b'anoneel yey la k'uyul b'anooj. Chi kijujunaal ch'ab'al kakichol wa' wa oxib' ch'a'teem, e ma na junaam ta ucholiik kaki'an che, jalajuuj taaq. K'o waqiib' ucholiik wa' wa ch'a'teem, konojee ri ch'ab'al kakicha' juun chi ke yey e kaki'an uchuu cholooj tziij ri' che. Chqila pe' sa' taq ucholiik ri tziij kaqa'an ri oj che pa qach'ab'al:

uk'u'x tziij	k'uluy b'anooj	b'anoneel
b'anoneel	uk'u'x tziij k'uluy	b'anooj
uk'u'x tziij	b'anoneel k'uluy	b'anooj
k'uluy b'anooj	uk'u'x tziij	b'anoneel
b'anoneel	k'uluy b'anooj	uk'u'x tziij
k'uluy b'anooj	b'anoneel	uk'u'x tziij

a) E wa' ri **uchuu cholooj tziij** pa qach'ab'al: **uk'u'x tziij + k'uluy b'anooj + b'anoneel**; e ma na xew ta wa', kaqilo chi konojee la nik'aaj chik utz kaqab'ij. Chqila pe' jujuun k'amib'al na'ooj:

Xuch'up ri kotz'i'j ri alii.

xuch'up	=	uk'u'x tziij
ri kotz'i'j	=	k'uluy b'anooj
ri alii.	=	b'anoneel

Kuqum ri uraxaa' ri alaa.

kuqum	=	uk'u'x tziij
ri uraxaa'	=	k'uluy b'anooj
ri alaa.	=	b'anoneel

Chqila pe' k'amib'al na'ooj kuuk' la nik'aaj nuk'uuj chik:

aa) B'anoneel + uk'u'x tziij + k'uluy b'anooj:

Ri alii xu'an uwaa.

ri alii	=	b'anoneel
xu'an	=	uk'u'x tziij
uwaa	=	k'uluy b'anooj

Ri alaa kuchajij ri uchaaq'.

ri alaa	=	b'anoneel
kuchajij	=	uk'u'x tziij
ri uchaaq'	=	k'uluy b'anooj

b') Uk'u'x tziij + b'anoneel + k'uluy b'anooj:

Xutij ri naan ri wa.

xutij	=	uk'u'x tziij
ri naan	=	b'anoneel
ri wa	=	k'uluy b'anooj

Xupaxij ri aaq ri xun.

xupaxij	=	uk'u'x tziij
ri aaq	=	b'anoneel
ri xun	=	k'uluy b'anooj

e) K'uluy b'anooj + uk'u'x tziij + b'anoneel:

Ri po't xuk'ayij ri ixoq.

ri po't	=	k'uluy b'anooj
xuk'ayij	=	uk'u'x tziij
ri ixoq	=	b'anoneel

Ri uleew xuloq' ri achi Wan.

ri uleew	=	k'uluy b'anooj
xuloq'	=	uk'u'x tziij
ri achi Wan	=	b'anoneel

ee) B'anoneel + k'uluy b'anooj + uk'u'x tziij:

Ri taat iik xutiko.

ri taat	=	b'anoneel
iik	=	k'uluy b'anooj
xutiko	=	uk'u'x tziij

Ri tz'i' b'aaq xutijo.

ri tz'i'	=	b'anoneel
b'aaq	=	k'uluy b'anooj
xutijo	=	uk'u'x tziij

i) K'uluy b'anooj + b'anoneel + uk'u'x tziij:

Wa' wa jucholaaj na utz ta kaqab'ij.

Reta'amab'aliil Ch'ab'al

Ujunamiil Ch'ab'al: Ri tikakweex, achi Garvin yey ri achi Mathiot (1956) kakib'ij chi ee kab'i'x **ujunamiil ch'ab'al** che jun uch'a'tib'exiik ch'ab'al kanimax kumaa ri uk'uyaal tikaweex re ri komoon kakich'a'tib'eej la' la ch'ab'al. Kakinimaaj chi e kakich'a'tib'eej ri' toob' junwi jub'iq'oq chi uwach la kakich'a'tib'eej ri ke yey kakinimaj e kakitz'ib'aaj ri'.

Ri achi Stewart (1962) kub'ij chi e kab'i'x **ujunamiil ch'ab'al** che we k'o jucholaaj choloy tziij kekichol ri ch'a'teem; yey we wa jucholaaj choloy tziij kenimax kumaa konojee ri tikaweex yey kakitijoj kiib' che cha' utz kech'a't saqiil kuuk' ri uk'iyaal tikaweex re konojee ri komoon pa kach'awib'ex wi la' la ch'a'teem. Kab'i'xik chi junamam juna ch'ab'al we ojeer uwachuleew ch'a'tib'eem uloq, we k'o ujunamiil ch'ab'al, we lik kach'a'tib'exik yey we xaa juun uwach.

Ri ixoq Herrera (1990) kub'ij chi oxib' uwach ri uchaak ri **ujunamiil ch'ab'al**. Nab'ee kajunamax uwach ri ch'ab'al, sa' utz'ib'axiik, sa' taq ub'i'xikiil jujuun ch'a'teem, sa' ri uchola'j ri ch'a'teem. K'a te k'u ri' ka'ilik sa' taq uchaak chaqe la je la' kaqa'an che; yey k'a te k'u ri' ka'ilik we kanimax kumaa ri komoon, ri kech'a'tib'en re wa' wa ch'ab'al. Kajunamax uwach ri ch'ab'al e ma na e ta ri' ku'an kanoq, chi rajawaxiik kajalik janipa ri anital che ri ub'i'xikiil pu janipa ri utz'ib'axiik we na e ta anital che, pu we k'o k'aak' taq ch'a'teem kawinaqirik, we k'o k'aak' taq na'ooj, k'aak' taq cholob'al tziij kawinaqirik, chi rajawaxik kak'am ke we e utz; ka'an ronojee wa' rumaa ma chi rajawaxiik kasuk'upix saqiil juna

ch'ab'al, chi rajawaxik kab'eyomarisaxik, chi rajawaxik kaya' saqiil ri uchaak upataan. E taq uchaak wa' ri ch'ab'al:

Ri ch'ab'al retaliil ri komoon: K'o oxib' uchaak ri ch'ab'al cha' utz ku'an retaliil ri komoon: *junamaneel, jachaneel, ya'ol q'iij alaxiik*. *Junamaneel* ri ch'ab'al rumaa ma kunuk' kichii' kiwach konojee ri tikaweex kech'a'tib'en re. *Jachaneel* rumaa ma kato'n chi uq'alajisaxiik pa kak'is kan wi la qakomoon yey kajeqer chi junchik komoon. *Ya'ool q'iij alaxiik* rumaa ma kuya uq'iij kalaxik ri tikaweex kech'a'tib'en re we xkiwinaqirisaaj ri **ujunamiil ch'ab'al**; kunimarisaaj kiq'iij ri tikaweex kakimaj ri choloy tziij.

Sa' uchaak: Ronojee janipa ri choloy tziij kajawach che ri tikaweex e chi ri' kutz'ib'aaj ri uch'a'teem yey chi qawach panoq kajawax chi ke konojee ri tikaweex e chi ri' kech'a'tik; e kakik'am re ri' e chi ri' kech'a'tik. We k'o na reta'aam ta juna ch'a'tib'eneel, utz karil ri choloy tziij sa' ri kub'ij, chi ri' k'u ri' karil wi sa' ri ub'i'xikiil pu sa' ri utz'i'axiik juna ch'a'teem pu jucholaja ch'a'teem. Je la' ku'an ri tikaweex we reta'aam chi e chi rajawaxiik la' cha' utz kaqanimarisaaj ri qach'ab'al, cha' utz kaqaya uq'iij ralaxiik.

Ri tikaweex kaki'an nimalaj etaliil che ri kich'ab'al, kakiya uq'iij ralaxiik, kakich'a'tib'eej, na kakisach ta uwach, rumaa ma keta'aam chi rumaa la' kaya' uq'iij kalaxiik ri ke, rumaa la' kunuk' riib' ri komoon kach'a'tib'en re, ku'an xaa juun kina'ooj, xaa juun kina'tajiik, xaa juun kichomaniik.

Xiltziij: Kab'i'x xiltziij che ch'aqaap ch'a'teem kanak' che juna ch'a'teem re kujalk'atiij uwach, re kujalk'atiij sa' ri kub'ij, pu xaa kutz'aqatisaaj uwach. Oxib' uwach wa' wa xiltziij, juun kok chi uwach la ch'a'teem, **wachxiltziij** ri ub'i'. Junchik kok pa k'isib'al re la ch'a'teem, **rijxiltziij** ri ub'i'. Yey k'o junchik kok chi unik'ajaal ri uxe'aal ri ch'a'teem, wa' **paxiltziij** ri ub'i'.

Ch'iptziij: Juna ch'aqaap ch'a'teem k'o kub'ij **ch'iptziij** ri ub'i' kab'i'xik. K'o taq ch'a'teem xew k'o la kixe'aal yey q'alaaj sa' ri kub'ij; k'o ri utz kakoj chi juna tz'iib' che, ka'ib'a' tz'iib', e ri' kajalk'atitaj uwach ri tziij, e ri' junwi ri kub'ij. K'o ch'a'teem na utz ta ka'an ch'aqa'taq che, ri' xaa juun ch'iptziij k'o che, e ma k'o ri ch'a'teem utz kajach upaa, utz ka'an ka'iib' oxib' che, chi jujunaal chi ch'aqaap ch'a'teem ch'iptziij ri ub'i'. Chi kijujunaal ch'iptziij kujalk'atiij uwach ri ch'a'teem, kuya uwi' ri kub'ij, kutz'aqatisaaj ri kub'ij.

Chi rajawaxiik keta'amaxik sa' ri kipataan chi kijujunaal ri ch'iptziij e k'olik, cha' utz keta'maxiik pa chi ke taq ri uxe'aal tziij utz kok chi ke. Keta'amax k'u ri' we utz kok chi ke uk'uyaal ch'a'teem, pu xaa chi ke ka'iib' oxib'. Xuqu we xeta'amaxik sa' taq ri kipataan chi kijujunaal ri ch'iptziij, keta'amaxiik pa chi ke taq ch'a'teem utz kok chi ke, keta'amaxik pa kok wi; na kaqa'an ta k'u sacheem ri' ruuk', na kejalk'atitaj ta k'u ri' ri ch'a'teem.

K'ak'arisanik: Kak'ak'arisax ri ch'ab'al we ka'an chakuneem cha' utz chi kok'iil kach'a'tib'ex ri ch'ab'al pa ronojee k'olib'al. Ka'an chakuneem cha' utz kach'a'tib'ex pa jaa, pa k'ayib'al, pa taq b'ee, pa taq tijob'al, pa taq rochoo Ajaaw, pa ri komoon, pa q'atib'al tziij. Kawinaqirisax ronojee ri chi rajawaxiik cha' utz kamaj ri ch'a'teem, cha' utz kach'a'tib'ex xaa pa chawi. Ronojee wa' chi rajawaxiik ka'anik yey lik iil uwach.

Waraa Iximuleew, lik chi rajawaxiik ronojee wa' wa chaak kuuk' konojee ri maya' taq ch'ab'al. Lik k'i ri chaak k'o chi qaqul. Chi rajawaxiik kayijb'ax ri kitz'ib'axiik ri ch'ab'al pa k'o taq wi uk'ayewaal, ri chi rajawaxiik katz'ib'ax saqiil ronojee, kajach kipaa saqiil ri ch'a'teem, keta'amax ri choloy taq tziij; chi rajawaxiik kawinaqirisax k'aak' ch'a'teem cha' utz kab'i'x ronojee janipa ri k'aak' winaqirinaq.

K'aak' taq tziij

Maya' Winaq eb' aj pa taq'aaj	*mayas de las tierras bajas*
amaaq'	*pueblo*
Maya' Amaaq'	*pueblo maya*
Maya' Winaq	*gente maya*
Maya' Tikaweex	*gente maya*
k'amib'al na'ooj	*ejemplo*
ch'awib'al	*sonido distintivo, fonema*
raal ch'awib'al	*alófono*
ch'ab'al	*idioma*
solooj ch'ab'al	*lingüística*
solooj Maya' Ch'ab'al	*lingüística maya*
uk'u'x tziij	*verbo*
choltz'iib'	*alfabeto*
uk'u'x tz'iib'	*vocal*
k'ulajtziij	*pares mínimos*
ralch'ab'al	*variante*
choj ixtz'iib'	*vocal tensa*
ixb'ochintz'iib'	*vocal relajada*
rulewaal tz'iib'	*consonante*
choloy tziij	*regla*
Iximuleew	*Guatemala*
b'i'aaj	*sustantivos*
ralb'i'aaj	*artículo*
xiltziij	*afijo*
wachxiltziij	*prefijo*
rijxiltziij	*sufijo*
paxiltziij	*infijo*
achb'i'aaj	*adjetivo*
achb'anooj	*adverbio*

b'anoneel	*sujeto*
k'uluy b'anooj	*objeto*
k'exb'i'aaj	*pronombre dependiente*
jalb'i'aaj	*pronombre independiente*
q'atenik	*negación*
nab'ee chola'j xiltziij	*"Juego A"*
ukaab' chola'j xiltziij	*"Juego B"*
k'ajna'ooj	*frase*
k'ajna'ooj b'i'aaj	*frase nominal*
k'ajna'ooj achb'i'aaj	*frase adjetival*
echineel	*poseedor*
pajib'al	*medida*
k'iyarisaneel	*pluralizador*
nak'tziij	*partícula*
tunb'i'aaj	*sustantivo relacional*
k'oji'eem	*posicional*
tz'aqaat na'ooj	*oración*
solnuk'tziij	*sintaxis*
uchuu cholooj tziij	*orden básico*
ujunamiil ch'ab'al	*estandarización*
ch'iptziij	*morfema*
k'ak'arisanik	*modernización*

Lic. Gabriel Medrano Valenzuela
Rector
Licda. Guillermina Herrera Peña
Vicerrectora General
Dr. Charles Joseph Beirne, SJ.
Vicerrector Académico

Universidad Rafael Landívar
Guatemala, 1997

Impreso en Guatemala por
F. De Leon S. A. Tel. 288-1233